मराठी रंगभूमी आणि आजचे वर्तमान

डॉ. सतीश पावडे
मुख्य संपादक

डॉ. भूमिका वानखडे
कार्यकारी संपादक

डॉ. पी. जी. रोहणकर
प्राचार्य तथा प्रबंध संपादक

चर्चासत्र : संयोजक

जगदंब महाविद्यालय

अचलपूर शहर

AANI AAJACHE VARTMAN

ISBN - 978-93-91590-30-7

आवृत्ती । प्रथम - १२ ऑक्टोबर २०२२

मुख्य संपादक । डॉ. सतीश पावडे

कार्यकारी संपादक । डॉ. भूमिका वानखडे

प्रबंध संपादक तथा प्राचार्य । डॉ. पी. जी. रोहणकर

संपादक मंडळ । डॉ. नरेंद्र राईकवार, श्री. प्रफुल टाले, श्री. शाम गायकवाड

© जगदंब महाविद्यालय
अचलपूर शहर, अमरावती

प्रकाशक । अक्षरशिल्प प्रकाशन
वि. ना. राऊत
शॉप नं. १४, अनवर मार्केट, अलमास नगर,
बायपास रोड, बडनेरा, अमरावती - ४४४७०१
मो.नं. : ७४९९०५८८७९ / ९३२५४१४०५१
email : akshashilpprakashan@gmail.com

मुद्रक । अंबा प्रिंटर्स
जुनीवस्ती, बडनेरा, अमरावती.
मो.नं.: ९३२५४१४०५१
email : anupetale@gmail.com

मुखपृष्ठ । अनुप पेटले

अक्षर जुळवणी । धनश्री भेंडे

9 789391 590307

मूल्य । ₹ ३५०

या पुस्तकात मांडलेल्या लेखातील विचारांशी संपादक मंडळ/प्रकाशक सहमत असेल असे नाही. हे त्या-त्या लेखकांचे आकलन आहे.

महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत दुसरा मजला, पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी आवार
सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई ४०००२५

दूरध्वनी : ०२२-२४३२ ५९३० (कार्यालय), भ्रमणध्वनी : ९८२२८३३८९९
फॅक्स : ०२२-२४३२ ५९३०, ई-मेल : secretary.slc-mh@gov.in संकेतस्थळ : https://sahitya.marathi.gov.in

डॉ. सदानंद मोरे
अध्यक्ष

श्री जगदंब शिक्षण संस्थेच्या अचलपूर येथील जगदंब महाविद्यालय स्थापनेचा हीरक व विज्ञान शाखेचा सुवर्ण महोत्सव साजरा करण्याच्या स्तुत्य व प्रेरणादायी उपक्रम केल्या बद्दल हार्दिक अभिनंदन! आणि पुढील वाटचालीसाठी शुभेच्छा..!

या उपक्रमाचा एक भाग म्हणजे महाविद्यालयाने आमंत्रित केलेले मराठी रंगभूमीच्या वर्तमानावरील चर्चासत्र. हे चर्चासत्र देवीच्या नवरात्रोत्सवात घेण्यातील औचित्याचाही उल्लेख करायला हवा.

अभिजात संस्कृत साहित्यात व नाटकातही विदर्भाचे योगदान लक्षणीय आहे. जिला सर्वश्रेष्ठ सहित्यशैली म्हणून गौरविण्यात येते ती वैदर्भी रीतीही याच भूमीत विकसित झाली. लोकरंगभूमीतही हा परिसर अग्रेसरच राहीला आहे. अर्वाचीन काळातही मराठी नाट्यसृष्टीत येथील अभिजात, लोक आणि पाश्चात्य प्रकार कमी अधिक प्रमाणात आढळून येतात हे वेगळे सांगायची गरज नाही.

चर्चासत्रात मराठी रंगभूमीच्या विविध पैलूंवर प्रकाश टाकला जाईल व मराठी रंगभूमीच्या भावी वाटचालीसाठी उपयोग होईल यात शंका नाही.

सर्व शुभेच्छांसह..!

अनुक्रमणिका

- संपादकीय ०७

१) मराठी रंगभूमी आणि आजचे वर्तमान

-डॉ. सतीश पावडे ०९

२) मराठी रंगभूमी आणि तत्वचिंतक चितातूर जंतू

-प्रेमानंद गज्वी १५

३) मराठी रंगभूमी आणि माझी अनुभव यात्रा

-श्री. विजय कदम २४

४) मराठी रंगभूमीचा भक्कम पाया

-डॉ. संजय पाटील देवळाणकर २९

५) मराठी ग्रामीण रंगभूमी : स्थिती आणि गती

-डॉ. संपदा कुलकर्णी ३३

६) बोधी रंगभूमी : गरज वर्तमानाची आणि भविष्याची!

-डॉ. भूमिका गो. बानखडे ३६

७) बोधी नाटक : काही निरीक्षणे

-डॉ. शांतरक्षित गावंडे ४६

८) आंबेडकरी नाट्यसाहित्य : एक अभ्यास

-डॉ. कमलाकर पायस, प्रा. संजय शेंडे ५६

९) दलित रंगभूमी आणि दलित नाट्यचळवळ : एक अनुबंध

-डॉ. नरेंद्र पाखरे ६३

१०) मराठी रंगभूमीवरील दलित नाटके : शोध आणि बोध

-प्रा. अभिजीत झाडे ७३

११) मराठी दलित रंगभूमी : संकल्पना, स्वरूप व वाटचाल

-प्रा. तुषार आनंदा पाटील ८१

१२) मराठी दलित रंगभूमी

-डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील ८९

१३) मराठी दलित रंगभूमी

-प्रा. मनीषा गायकर खडारे ९६

१४) सत्यशोधक नाटके आणि लोकरंगभूमी

-डॉ. प्रवीण श्रीकृष्ण बनसोड १०४

१५) मराठी रंगभूमीवरील वास्तव

-डॉ. सुवर्णा गाडगे १०९

१६) मराठी रंगभूमी व नाट्यलेखनाच्या दिशा

-डॉ. वैशाली बाबुराव कोटंबे ११०

१७) मराठी रंगभूमी चर्चा आणि चिंतन

-डॉ. गजानन गोपाळराव शेंडे ११५

१८) मराठी रंगभूमीवरील प्रवाह - एक अभ्यास

-प्रा. अनुप अरुण नांदगावकर १२१

१९) मराठी रंगभूमी आणि पाश्चात्य नाटकांचा प्रभाव

-डॉ. वैशाली केशव बोटेले १३४

२०) लोकनाट्य आणि लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे

-डॉ. माधुरी वही. भटकर १४१

२१) महाकवी वामनदादा कर्डक आणि आंबेडकरी जाणिवा

-डॉ. अशोक बंडगर, सिद्धार्थ तायडे १४४

२२) मराठी नाटक रंगभूमी आणि नाट्य संगीत

-डॉ. जयश्री कुळकर्णी १५२

-डॉ. [illegible]......१६७
२४) मराठी रंगभूमीवरील स्त्रियांचे योगदान : एक अवलोकन
-डॉ. संपदा कुलकर्णी......१६७
२५) अचलपूरच्या नाट्यपरंपरा
-अशोक बोंडे......१७२
२६) अचलपूरची नाट्यपरंपरा समृद्ध करणारा कलावंत
-डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे......१७७
२७) मराठी नाटकातील संवादाचे स्वरूप
-डॉ. निशा सु. जोशी......१८६
२८) झाडीपट्टी रंगभूमी
-सदानंद बोरकर......१९८
२९) महाराष्ट्रातील आदिवासी रंगभूमी
-डॉ. काशीनाथ बऱ्हाटे......२०६
३०) विदर्भ-नागपूर ची रंगभूमी - एक अभ्यास
-डॉ. संयुक्ता थोरात......२२४
३१) पूर्व वैदर्भीय रंगभूमि और आज के लोक रंगमंच
-सुहास नगराळे......२२९
३२) नव्वदोत्तर मराठी नाटक
-डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे......२३५
33) Marathiness of Marathi Drama
- Mr. Shyam D. Gayakwad......242
34) Progression of Children's Theatre During Lockdown
- Radhika Pendse, Dr. Sanyukta Thorat......246

संपादकीय...

अचलपूर शहर आणि परिसराला समृध्द अशी धार्मिक, ऐतिहासिक, [illegible] आणि साहित्याची परंपरा लाभलेली आहे. गो. नि. दांडेकर, डॉ. अरूण साधू आणि प्राचार्य राम शेवाळकर अशा सुप्रसिध्द साहित्यिकांच्या वास्तव्याने व [illegible] ही भूमी उजळून निघाली आहे. प्रबोधनकार ठाकरे यांचे वास्तव्य काही काळ अचलपूरला होते. संस्कृत नाटककार महाकवी 'भारवी' सुध्दा याच भूमीतले! [illegible] कालखंडापासून 'पंढरीनाथ संस्था', 'बावणएक्का', 'बाविशी', 'व्यंकटेश बालाजी मंडळ' यांच्या माध्यमातून मराठी नाटकांचे प्रयोग अचलपूरात होत असत. मराठी रंगभूमीची समृध्द अशी परंपरा अचलपूरला लाभलेली आहे. हे वर्ष महाविद्यालय [illegible] व विज्ञानशाखेचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष म्हणून आम्ही साजरे करीत [illegible] अचलपूरला लाभलेल्या नाटक आणि रंगभूमीच्या समृद्ध परंपरेला अनुसरून [illegible] रंगभूमीच्या अभ्यासाला दिशा देण्याकरिता 'मराठी रंगभूमी आणि आजचे वर्तमान : चर्चा आणि चिंतन' या विषयावर एक दिवसीय राज्यस्तरीय [illegible] महाविद्यालयात दिनांक १२ ऑक्टोबर २०२२ रोजी करण्यात [illegible] नाटक आणि रंगभूमीवरील नामवंत नाटककार, दिग्दर्शक, [illegible] मार्गदर्शन करणार असल्याने त्यांची नाटक आणि रंगभूमीच्या [illegible] स्वरूपात प्राप्त झाले. त्याचबरोबर या चर्चासत्राकरिता [illegible] प्राध्यापक व संशोधक विद्यार्थ्यांचे शोध निबंध मागविण्यात [illegible] आलेल्या 'मराठी रंगभूमी आणि आजचे वर्तमान' या [illegible] आहे.

निष्कर्ष :

आधुनिक काल में भी विदर्भ का मिहान प्रकल्प उद्योगपतियों के लिए आकर्षण का केंद्र है। इसी तरह हम देखते हैं विदर्भ की सांस्कृतिक विरासत बहुत बड़ी है। इसकी सांस्कृतिक विरासत के साक्ष्य प्राचीन काल से हैं। विदर्भ की सांस्कृतिक विरासत को समृद्ध करने वाली ऐसी ही कुछ वैदर्भीय लोककलाओं के बारे में ऊपर जान चुके हैं। विदर्भ प्रांत में हमें अनेक लोककलाएं देखने को मिलती हैं- गंगासागर, नागबरी, मरिमाय, महादेव के गाने (शंकर पार्वती के) फुगडी, लय्यक, डफगान, राधा, भिंगिसोंग, खड़ीगंमत, दंडार जैसे कई कलाएं सम्मलित हैं। किन्तु आज ये लोक रंगमंच और लोक कलागीत विलुप्त होने की कगार पर हैं। महाराष्ट्र का सांस्कृतिक विभाग आज भी राज्य के विभिन्न क्षेत्रों में लोकगीत, लोक कलाओं के कार्यक्रम आयोजित करवाता है। और साथ ही अन्य गैर शासकीय संस्थाएं भी इस में सम्मिलित होती हैं।

- डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख,
नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा,
जि. अमरावती.

नाटक ही दाखविण्याची, सादरीकरणाची कला (Art of Performing) आहे ती प्रयोगनिष्ठ कला आहे नाटकामध्ये नाटक, ते करणारे अभिनेते, रसिक असा प्रवास असतो. प्रेक्षकांचा प्रतिसाद मिळाल्यावरच नाटकाची आस्वाद प्रक्रिया पूर्ण होते. नाटक हे दृकश्राव्य असते. नाटकाला एक संहिता असते. पण रंगमंचावर अवतरल्याशिवाय नाटक पूर्ण होत नाही. नाटकात अनेक कलांचा समावेश झालेला असल्यामुळे त्याला संमिश्र कला असेही म्हटले जाते. उदा. नृत्य, संगीत, शिल्प, चित्र वास्तु इ. नाटकाच्या महत्वाच्या घटकामध्ये नेपथ्य, संगीत, आणि प्रकाश योजना या बाही येत असल्यामुळे नाटक अतिशय प्रभावी आणि परिणामकारक होते.

भारतात नाटक ही कला अतिशय प्राचीन म्हणजे दोन हजार वर्षांपासून अस्तित्वात आहे. भरतमुनींना भारतीय नाट्यकलेचे जनक मानले जाते, त्यांचा ...कारील सर्व माहिती देणारा 'नाट्यशास्त्र' हा ग्रंथ प्रमाण मानला जातो. त्याबद्दल ...ी आख्यायिका सांगितली जाते की भरतमुनींनी ऋग्वेदातून पाठ्य, सामवेदातून ..., यजुर्वेदातून विधीपूर्वकता म्हणजे अभिनय आणि अथर्व वेदातून रस याप्रमाणे ... वेदातून महत्वाचे भाग होऊन नाट्यशास्त्र हा ग्रंथ लिहिला म्हणूनच नाट्यशास्त्र ...ाला 'पंचमवेद' (पाचवावेद) असे ही म्हणतात. आनंद देणे, मनोरंजन करणे हे ... महत्वाचे प्रयोजन आहे. भरतमुनीच्या मते असा कोणताही अनुभव जगात ... सादरीकरण करता येत नाही.

मराठी नाटकाचा प्रारंभ विष्णुदास भावे यांच्या 'सीता स्वयंवर' ... झाला विष्णुदास भावे आपली नाटक ... ते कळसूत्री बाहुल्यांचे प्रयोगही ... नाटके मुख्यत्वे पौराणिक होती

भारतीय नाट्यसृष्टीचा विचार करत असताना [illegible]

दिसून येते. सुमारे दोन हजार वर्षांची दीर्घ परंपरा तिला लाभली असून भरतमुनीपासून आजच्या नाटकापर्यंत भारतीय नाट्यसृष्टी अतिशय समृद्ध आहे. पूर्वीचे संगीत नाटक रात्रभर चालायची त्यामध्ये कुठल्याही प्रकारची घाई गडबड नसायची. एकएका पदाचा अनेकदा आस्वाद घेत घेत नाटक संपायला पहाट व्हायची. आपल्याकडचे अभिजात काय किंवा जानपद काय सर्वच नाट्यप्रकार तसे ऐसे पैसे लांबचवडे असायचे.

काळ बदलला लोकांचं जीवन घड्याळावर आखलं जाऊ लागलं. त्यामुळे नाटकाचा कालावधी तीन साडेतीन तासाचा झाला आणि नाटक तीन अंकाचे झाले. आज व्यवसायिक नाटकाला हे तीन अंक ही जरा जडच वाटू लागले त्यामुळे बहुधा नाटक दोन अंकातच आटोपण्याचा कल दिसतो.

१९९० नंतर जग फार बदलले खाजगीकरण, जागतिकीकरण, उदारीकरण, संगणकाचे युग, अभासीयुग, मोबाईल यामुळे काल आणि अवकाश याची [illegible] बदलली. आज इथे असताना आपण कोणाशी तरी कनेक्टेड असतो आणि [illegible] असूनही डिस्कनेक्टेड असतो. आपल्याला वाटतं संवादाची माध्यम वाढली [illegible] झालेल नाही आपण अधिकाधिक एकाकी पडलो.

१९९० नंतरची जी घुसमट जाणवू लागली त्यात एकाकीपणाची, [illegible] जाणीव प्रमुख होती. माणसांचा माणसांशी, माणसांचा स्वतःशी [illegible] 'कर लो दुनिया मुठी में' म्हणत असतानाच माणसांच्या हातातील [illegible] ही जाणीव सर्वांना आहे. मास कम्युनिकेशन म्हणत असताना [illegible] बोलतोय हे कळत नाही अशी आज अवस्था आहे. आज [illegible] संस्कृती हरवत आहे. आपलं व्यक्तिगत आयुष्य एकांगीय [illegible] झालं आहे.

१९९० नंतरचे जग हे विस्कटलेले आहे, [illegible] तुटावे तसे जगाचे दोन वेगळे भाग झालेत. या [illegible] आव्हानात्मक कालखंड आहे त्याला [illegible] लागत आहे. या पार्श्वभूमीवर आजच मराठी नाटक [illegible] बदलती सामाजिक मूल्ये, स्त्री पुरुषांच्या [illegible] जाणिवा यांचा वेध घेण्याचा प्रामाणिक [illegible]

समोर आहे.

नव्वदनंतरची मराठी नाटके ही आधीच्या मराठी रंगभूमीवर आलेल्या नाटकापेक्षा वेगळी आहे. कारण आजचं वास्तव्य हे पुराणासारखं धावून घरात घुसले त्यात काही हात पाय मारायला लागले, काही तरंगायला लागले, काही गटांगळ्या खायला लागले, काही शिताफीने पोहायला लागले. या सगळ्या जगण्याला सामोरे जाताना होणारी दमछाक आणि जगण्यातून आलेली नवी संवेदनशीलता हे नव्वदोत्तर जगण्याचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. जागतिकीकरणाचे परिणाम जरी थेट महानगरावर जाणवले तरी नंतर ते शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांपर्यंत पसरत गेले. माणूस विफल, पराभूत, असहाय झाला तरीही एका भ्रामक वास्तवात गुंतून पडला. पूर्वी भ्रामक वास्तव निर्माण करणं ही त्याची गरज होती. आता ते त्याच्यावर लादले गेले. माणसांनी त्यातच अडकून पडाव अशी सक्तीची परिस्थिती निर्माण केली गेली हे नव्वदोत्तरी वास्तव आहे.

नव्वदोत्तरी नाटकांमध्ये मकरंद साठे हे आघाडीचे नाटककार आहे. त्यांची 'चारसे कोटी विसरभोळ', 'सापत्नेकराचं मूल', 'ठोंब्या', 'गोळायुग डॉटकॉम', 'चौक', 'सूर्य पाहिलेला माणूस', 'दलपतसिंग येती गावा' या सारखी अतिशय गाजलेली नाटके आहेत. यांनी वेगवेगळ्या धाटणीची नाटके लिहिलीत. 'ठोंब्या' (१९९७) या नाटकात आशय आणि रचनेच्या दोन्ही अंगांनी अनेक नावीन्यपूर्ण प्रयोग नाटककाराने केले आहेत. माणसाचे आयुष्य आणि संगणकीय तंत्रज्ञान याचे नाते नाटककाराने इथे जास्त [illegible]ळ्यारीतीने दाखविले आहे. तुकडे होत चाललेले जग आणि मानवीय भावभावनांचे [illegible] असलेले विखंडीकरण इथे प्रखरपणे दर्शविले आहे. मुळात संगणकाला ठोंब्या हे [illegible] देऊन आपले आजचे जगणे हे निरर्थक, रटाळ, कमअस्सल, बोथट, रोगट आणि [illegible] आहे हे सूचवले आहे. याच धर्तीवर मकरंद साठे यांचे 'गोळायुग' (२००७) [illegible], द्वापारयुग, कलियुग तसे 'गोळायुग' आजचे युग लिबलिबत, आकारहिन [illegible] मर्यादाहीन असे आहे. 'सूर्य पाहिलेला माणूस' (१९९९) आजच्या काळाच्या [illegible] सॉक्रिटीसचा अर्थ लावण्याचे काम नाटककाराने केले आहे. 'चौक' (२००५) [illegible] ट्रॅफिक जाम आहे. आणि तिथे विविध आर्थिक सामाजिक, राजकीय [illegible] मंडळी एकत्र अडकून पडली आहेत. कमालीची तीव्र भावनिक मंडळी या [illegible] कशी पाहते याविषयी हे नाटक आहे. मकरंद साठे ट्रॅफिक जाम या

समाजसुधारक, बारकी वैती हे लोक आहेत. [illegible]
आहेत. सगळे वैतागले आहेत. असे का झाले याचे कोणाकडे [illegible]
नुसता गोंधळ, गडबड सुरू आहे. एकमेकांच्या होणाऱ्या वादविवादातून, आपण
प्रत्यारोपातून समजते की, आपण कोण आहोत? हे लोक विसरून गेले आहेत.
समाजातील सगळेजण एकमेकांपासून तुटत जात आहे. एकमेकांशी संबंध नाही असे
एकूण निरर्थकतेकडे जाणारे वातावरण आहे. या गर्दीत सरळ-सरळ दोन गट दिसतात.
ज्यांच्या भावना पटकन भडकतात असे लोक आणि दुसरे काही जण असे आहेत की
त्यांना काही झाले तरी त्यांच्या भावना भडकत नाहीत. दोघेही टोकाची भूमिका
घेणारे. यामुळे समाजाचा समतोल बिघडतो. जागतिकीकरणात आपली आधीची
संस्कृती आणि आताची संस्कृती यात दरी निर्माण झाल्यामुळे असे प्रश्न निर्माण होतात.
'दलपत सिंग येती गावा' या नाटकाचा विषय हा अरूणा रॉय यांनी दिलेल्या माहितीच्या
अधिकाराचा लढा हा आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे वेगळे विश्लेषण करणारे हे
नाटक आहे. दलपतसिंग हा राजस्थानातून महाराष्ट्रातील खेड्यात येतो. येथे त्याला
समस्या दिसतात त्याच्या हे लक्षात येते की लोकांना आपले हक्क, अधिकार काय आहे
हे माहित नाही. तो लोकांना हक्क भान मागण्याचा प्रयत्न करतो. रंगमंचाच्या [illegible]
अतिशय कमी अशा रंगमंच व्यवस्थेतून आलेले हे नाटक आहे. या लोकांनी [illegible]
गावामध्ये जाऊन हक्कभानाचा प्रचार करावा असे दलपतसिंग याला वाटते. [illegible]
देणारे, हक्काची जाणीव करून देणार, ग्रामीण भागाशी नाळ जोडणारे हे नाटक आहे.
चारचौघी – (१९९१) – प्रशांत दळवी यांनी या नाटकात एक आई आणि [illegible]
मुली त्यांच्या स्वतंत्र विचारसरणीनुसार त्यांच्या आयुष्यात [illegible]
घेतात हे निर्णय वैयक्तिक असले तरी ते सर्वसाधारणपणे स्त्रियांच्या [illegible]
करतात. हे नाटक स्त्री पुरूष संबंधावर प्रकाश टाकते. 'चारचौघी' [illegible]
प्रवास आहे. त्यांनी पुरूषप्रधान समाजाची बंधने झुगारून [illegible]
व्यक्तिमत्वाच्या साक्षात्काराच्या वाटेवर वाटचाल केली.

[illegible] गांधी, सुभाषचंद्र
बोस, पंडित जवाहरलाल नेहरू, लोकमान्य टिळक, भारत माता ही यात पात्रे आहेत.
भाईगिरी करणाऱ्यांनी या देशभक्तांची ही वेशभूषा साकारणाऱ्या समाजातील बुध्दीजीवींना
ठेवले. यात एक शिक्षिका जी गर्भवती असते ती भारत माता असते एक चहावाला
मुलगा असतो या नाटकात वर्तमानात भूतकाळाचा आधार घेतला आहे. स्वातंत्र्याच्या
वेळी जे राष्ट्र पुरूष आमचे आदर्श होते ते काही मूठभर विकृत लोकांमुळे आज
टिंगलीचा, चेष्टेचा विषय बनले आहेत. अशा वेळी मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचे मोल
खरंच आपल्याला आहे का? असा प्रश्न राकाअन खान उभा करतात.

सिगारेटस(२००४)–

मनस्विनी लता रवींद्र यांचे हे तरूणाईचे नाटक आहे. नाटकात दोन पिढ्यांमधील संवाद कमी होत जात आहे. या नाटकात नेहा, नंदिनी, आशिष, गौरव या पात्रांच्या जीवनात जे घडत त्याना चित्रित करणारे हे नाटक आहे. मराठी नाटकाच्या परंपरेला छेद देणारे हे नाटक आहे. आजच्या तरूणाईला पेलून जाणार हे नाटक आहे. नाटकाची भाषा ही थेट आहे. तरूणाची भाषा आहे. मनस्विनी लता रविंद्रच्या मते नाटकाला नैसर्गिकपणे मांडायचे असेल तर अशीच भाषा लागेल. या नाटकात २०-२५ वयोगटातील मुलांच्या मनातील प्रश्नांची खडबड, त्याच सुख ती कशी शोधतात ते दिसते.

'गेली २१ वर्षं' (२०१०)– धर्मकिर्ती सुमंत यांचे हे व्हर्च्युअल जगाची [illegible] करून देणार नाटक आहे. नाटकातील पात्र २१ वर्षांचा तरूण आहे. या [illegible] नाव तरूण आहे. आजची पिढी दोन जगात वावरते एक वास्तव जग आणि [illegible] आभासी जग. या नाटकातील तरूण याने मनाशी ठरवल आहे की आपल्या [illegible] आई- वडिल देऊ शकणार नाही. सोबतच यात love with relationship [illegible] वेगळ्या पध्दतीने हाताळला आहे.

'साठेच काय करायच?' राजू नाईक यांच्या या नाटकातील अभय नावाच्या [illegible] ही वर्तुळाकार गोष्ट आहे. त्याला साठे नावाच्या आर्ट फिल्ममेकर विषयी [illegible] तो त्याची भडास आपली बायको सलमासमोर व्यक्त करतो. ती कधी

त्याची समजूत काढते, [illegible] त्या [illegible]

अभयला फक्त तिचे भय आहे. त्यांचा आंतरधर्मीय विवाह आहे. त्या [illegible] प्रत्येक कॉन्शस आहे. त्यांच्यातील संवादांची मालिका म्हणजे नाटक. नाटकातील प्रत्येक प्रसंग अभयच्या मत्सराभोवती फिरतो. गोष्ट गोल फिरून पुन्हा त्याच [illegible] प्रसंग अभयच्या मत्सराभोवती फिरतो. अभय सलमाला एका प्रसंगात म्हणतो, आपल्या गप्पांना सुरूवात, मध्य, शेवट असं काही नसतंच. सुरूवात, मध्य की परत सुरवात हे या नाटकाचं वेगळेपण आहे. या नाटकात साठे रसिकांवर सुरूवातीपासून शेवटपर्यंत कुठेच दिसत नाही. [illegible] प्रतिभावंत आहोत असे अभयला सारखे वाटते. पण अभयला [illegible] माणसांना [illegible] करायला जमत नाही. म्हणून अभयच्या मनात [illegible] सुरू होतो. [illegible] [illegible] आकांक्षा [illegible] आहे. जी लोकं आपल्यावर प्रेम करतात त्यांच्या [illegible] [illegible] करतात

[illegible] नाटकात [illegible] होणं महत्त्वाचं असतं. [illegible] [illegible] [illegible] किंवा [illegible] [illegible] [illegible] देऊन [illegible] नाही

टिपा

1\. [illegible] मराठी नाटकांनी [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] आहे

[illegible]

2\) [illegible] – [illegible]

3\) [illegible] नाटक आणि [illegible] [illegible]

[illegible]

4\) नाटक [illegible] आणि [illegible] – [illegible]

5\) [illegible] नाटके [illegible] – [illegible]

[illegible]

6\) [illegible] नाटके – [illegible] [illegible]

त्याची समजूत काढतो, कधी त्याला चिमटे काढतो, काही वेळा कानउघडणी करतो. अभयला फक्त तिचे घर आहे. त्यांचा आंतरधर्मीय विवाह आहे. त्या अर्थाने ती त्याचा कॉन्शस आहे. त्यांच्यातील संवादाची मालिका म्हणजे नाटक. नाटकातील प्रत्येक प्रसंग अभयच्या मत्सराभोवती फिरतो. गोष्ट गोल फिरून पुन्हा त्याच जागेवर येते. अभय सलमाला एका प्रसंगात म्हणतो. आपल्या गप्पांना सुरूवात, मध्य, शेवट असं काही नसतच. सुरूवात, मध्य की परत सुरवात हे या नाटकाचं वेगळेपण आहे. या नाटकात साठे रंगमंचावर सुरूवातीपासून शेवटपर्यंत कुठेच दिसत नाही. साठेपेक्षा आपण प्रतिभावंत आहोत असे अभयला सारखे वाटते. पण अभयला साठेप्रमाणे मोठ्या माणसांना मॅनेज करायला जमत नाही. म्हणून अभयच्या मनात मत्सर सुरू होतो. यात मानवी मनाची अवस्था दाखविली आहे. जी लोक आपल्यावर प्रेम करतात त्यांचाच माणसं राग करतात.

अशाप्रकारे नाटकात व्यक्त होणं महत्वाचं असतं. नाटकात कलावंताचा कस लागत असतो. इथे चुकीला माफी नाही. किंवा कसलेला कलाकार झालेली चूक लक्षात देखील येऊ देत नाही.

निष्कर्ष –

१) १९९० नंतरच्या मराठी नाटकांनी इतर भाषामधील नाटके मृतवत झालेली असताना उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे.

२) १९९० नंतरची नाटके ही समस्येला उत्तर सांगत नाही. प्रेक्षकांनी उत्तर शोधावे [illegible] अपेक्षित असणारी आहे.

३) १९९० नंतरच्या नाटकातील प्रश्न बहुस्तरीय व्यामिश्र आणि अनेक [illegible] देणारे आहेत.

४) नव्वदोत्तर नाटकाची भाषा परिचित नाट्यमय नाही. ती [illegible] भिडणारी आहे.

५) नव्वदोत्तर नाटके आश्वासक आहेत. नवीन देण्याचा प्रयत्न [illegible]

६) विविध संकटांना सामोरी जावून नव्वदोत्तर मराठी नाटक [illegible] आहे.

७) वेगवेगळ्या विषयांवर वेगवेगळे प्रयोग आज नव्वदोत्तरी नाटकात [illegible]

१) मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री (खंड तिसरा) – मकरंद साठे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
२) [illegible] – राजीव नाईक, [illegible] प्रकाशन, पुणे.
३) मराठी नाटक आणि रंगभूमी विसावे शतक–[illegible] – [illegible], [illegible] प्रकाशन, मुंबई.
४) नाटक उसन आणि उपज – संपा. मुकुंद करंबळकर, [illegible] प्रकाशन, पुणे.
५) महानगरी नाटक (२००० ते २०१०) नाट्यसमीक्षा – कमलाकर नाडकर्णी, [illegible] प्रकाशन, पुणे.
६) आताची नाटके – राजीव नाईक, मौज प्रकाशन, मुंबई.

❀❀❀

मराठी नाटक आणि रंगभूमीविषयी मराठमोळा विलक्षण कुतूहल आहे. एकाच वेळी प्रायोगिक रंगभूमी आणि व्यावसायिक रंगभूमी अशी दुहेरी विकसित होत आलेली आहे. या विकासप्रक्रियेतलाच एक भाग 'मराठी रंगभूमी – आजचे वर्तमान ; चर्चा आणि चिंतन' च्या रूपाने, 'सार्थक विचारमंच शिक्षण संस्थेने' कालक्रमानुसार अशी चर्चा घडवून आणून मराठी रंगभूमीविषयीची आपली आस्था सिद्ध केली आहे.

या ग्रंथात समाविष्ट केलेले लेखविषय अतिशय महत्त्वपूर्ण असून मराठी रंगभूमीचं समग्र दर्शन घडविणारे आहेत. अत्यंत मौलिक असा हा ग्रंथ सिद्ध केल्याबद्दल संपादकांचे अभिनंदन.

प्रेमानंद गज्वी
ज्येष्ठ नाटककार तथा
अध्यक्ष ९९ वे अ.भा.
मराठी नाट्य संमेलन, मुंबई

मी एक व्यावसायिक रंगकर्मी! गेली ४० वर्षे रंगभूमीवर [illegible] म्हणून नाट्यप्रवासाशी प्रामाणिक राहून वाटचाल करत आलोय. माझ्या सुरुवातीचे सर्वप्रथम प्रायोगिक रंगभूमीवर शिकत शिकत व्यावसायिक रंगभूमीवर कधी आलो. अन् याच 'मराठी रंगभूमीचे – आजचे वर्तमान ; चर्चा आणि चिंतन' अशा आगळ्यावेगळ्या विषयावर चर्चा घडवून आणण्याची कल्पकता 'सार्थक विचारमंच संस्थेने' दाखवली आहे. आयोजकांचे कौतुक करावे तितके थोडे आहे. मान्यवर ग्रंथात दिग्गजांचे मौलिक विचार मराठी रंगभूमीचे अंतरंग उलगडून दाखवणारे आहेत. याही ग्रंथ निर्मितीबद्दल संपादकांचे मनःपूर्वक अभिनंदन!

विजय कदम
मराठी नाट्य आणि
चित्रपट अभिनेते, मुंबई

'मराठी रंगभूमी आणि आजचे वर्तमान ; चर्चा आणि चिंतन' या विषयावरील मराठी रंगभूमीची वर्तमानाच्या परिप्रेक्ष्यात चिंतनाची दिशा स्पष्ट होते. या दृष्टीने हा ग्रंथ एक महत्त्वाचा दिशादर्शक दस्तऐवज सिद्ध होणार आहे. आजच्या वर्तमानाच्या संदर्भात मराठी रंगभूमीचा शोध आणि बोध घेतला जाणार आहे. हा ग्रंथ सर्वांगीण आहे; सर्व समावेशक आहे. तो केवळ एक संदर्भग्रंथ नाही तर दिशादर्शक सूत्रांची मांडणी करू पाहणारी 'ब्लू प्रिंट' आहे. आज मराठी रंगभूमीपुढे व्यापक अशी खूप आव्हाने आहेत. या आव्हानांची चर्चा आणि त्यावर सामूहिक चिंतनाचे हे माध्यम आहे. मराठी नाट्यप्रेमींच्या दृष्टीने, एक संदर्भमूल्य असलेला, संग्राह्य असा पुस्तक म्हणून आपण त्याकडे पाहू शकतो.

डॉ. सतीश पावडे
नाटककार, नाट्य समीक्षक
आणि नाट्य दिग्दर्शक

Aksharshilp Prakashan
YOUNG PUBLISHING HOUSE OF NEW IDEAS

ct Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

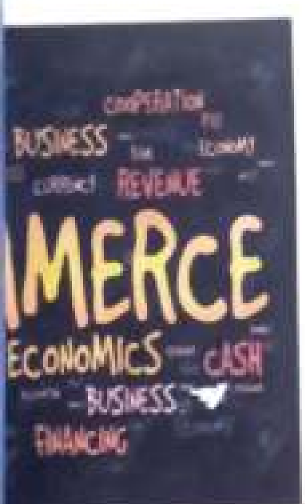

Chief Editor
f. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
arch & Development
ing Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

r Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020

SPECIAL ISSUE – CCXXIII 223

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	सतीश तराळांची ग्रामीण कथा : आशय आणि अभिव्यक्ती — डॉ. अलका गायकवाड–लुंगे	1
2	मतोनी बँकींग क्षेत्रातील उपयुक्तता — डॉ. सौ. सपना आर. वेगीनवार	5
3	बालसंगोपनात पालकांसमोरील आव्हाने — प्रा. सुषमा जयकुमार फरसोले	8
4	आधुनिकव कौटिलीय कूटनीती आणि जानकीय छात्रविज्ञानवादाने विवेचन — डॉ. ओमकुमार टोम्पे	11
5	काले धन के स्त्रोत प्रभाव एवंनियंत्रण करने के लिए सुझाव–एक अध्ययन — प्रा. डॉ. ए.बी.पटले	18
6	पंचायतराज मधील महिला नेतृत्व व वास्तव — प्रा. गौतम कांबळे	23
7	आदिवासी समाजातील कुमारी मातांची वर्तमान स्थिती. — प्रा. डॉ. श्रीराम खाडे	26
8	अर्थव्यवस्थेच्या विकासात सरकारची भूमिका — डॉ. प्रदीप दरवरे	31
9	महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा याबाबतचे विचार — प्रा. डॉ. सुभाष के. पवार	35
10	महात्मा गांधी का दृष्टिकोण एवं प्रबन्धकीय कौशल — डॉ. मधुलता व्यास	39
11	महात्मा फुले यांच्या दृष्टिकोनातुन वंचितांचा इतिहास –एक मिमांसा — फकिरा भगवान राजगुरु	43
12	महिला व बालक हक्क अधिकार कायदा व सुव्यवस्था टिकात्मक परीक्षण — प्रा. डॉ. निना सा. चवरे	50
13	कामायनी महाकाव्य की प्रासंगिकता — विक्रम बालकृष्ण वारंग	55
14	किसान क्रेडिट कार्ड योजना : एक अध्ययन — प्रा.डॉ.शालिनी के.पांडे	60
15	महात्मा जोतीराव फुले व समकालीन समाजसुधारक पंडिता रमाबाई — प्रा. डॉ. सुनिल चवळे	64

33	[illegible] — [illegible]	149
34	[illegible] — [illegible]	153

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

श्री नागदेवचार्य जीवन व कार्य

प्रा. डॉ. कल्पना श्य. मेहरे
प्रमुख मराठी विभाग नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा, जिल्हा अमरावती.

महाराष्ट्र अनेक धर्मपंथांचा प्रदेश आहे. येथे वेगवेगळ्या थरातील लोकांची सामूहिक गरज व सांस्कृतिक पातळी यांना अनुसरून अनेक उपासना संप्रदाय स्थापन झाले. प्रत्येक पंथाने धर्मपंथ स्थापन करून समाजस्थिती सुधारण्याबाबत प्रामुख्याने प्रयत्न केला. महाराष्ट्रात विविध धर्मपंथाचा उदय प्रत्यक्षात अकराव्या शतकात दिसत असला तरी त्याची बीजे अगोदरच पेरली गेली होती. ही बीजे पुढे अंकुरित झाली आणि त्यातून नाथ, महानुभाव, वारकरी, दत्त व समर्थ हे पंथ यथावकाश उदयाला आले. हे संप्रदाय बाह्यत: भिन्न दिसत असले तरी त्यांच्या मूळ प्रणेत एक प्रकारची सुसंवादीताच दिसून येते. बहुजन समाजाची जागृती व या जागृतीतून त्यांची आध्यात्मिक व नैतिक उन्नती हा पायाभूत विचार सर्व पंथाच्या आद्य प्रेरणेत होता.

श्री चक्रधरांनी 12 व्या शतकामध्ये महानुभाव पंथाची स्थापना केली. त्या काळात महाराष्ट्रात देवगिरीला यादव राजाची राजवट होती. यादवराजा हा स्वत:च वैदिक कर्मकांड करणारा होता. धर्माच्या नावाखाली वर्णवर्चस्व, पोथीपांडित, स्पृश्यास्पृश्यता, सोवळे-ओवळे, व्रतवैकल्य, बहुदेवोपासना आणि निरर्थक कर्मकांडाचे प्रस्थ माजले होते. स्त्री शुद्रांना भक्तीचा आणि मोक्षाचा अधिकार नाकारला होता. सर्वज्ञ श्री चक्रधरांनी माणसाने माणसाशी माणसाप्रमाणे वागावे, माणसांनी आपल्यातील चांगुलपणा वाढवावा, जीवाला शाश्वत फळ परमेश्वरच देऊ शकतो. अशा प्रकारे भरकटलेल्या समाजाला नीर सुखाचा मार्ग दाखविला.

अशा या समर्थ युगपुरुषाचा आद्य अद्वितीय शिष्य श्री नागदेवाचार्यांचा जीवन परिचय समर्थ श्री चक्रधरांच्या पार्श्वभूमीवरच अधिक खुलून दिसतो. जसे सृष्टी सौंदर्याचे दर्शन घेण्याकरिता सूर्यप्रकाशाची आवश्यकता असते. तसेच श्री नागदेवांचे चरित्रदर्शन श्री चक्रधरांच्या जीवन प्रकाशात होणे शक्य आहे.

श्री चक्रधरांनी उत्तरपंथे गमन करण्यापूर्वी पंथाचे संपूर्ण दायित्व श्री नागदेवांकडे सोपविले. श्री चक्रधरांच्या सान्निध्यात येण्यापूर्वी नागदेवांचे जीवन अत्यंत साधारण होते. परंतु कठोर आत्मनिरीक्षण व स्वामींच्या कृपेने ते श्रेष्ठ व स्पृहणीयच नव्हे तर अनुकरणीय बनले. श्री नागदेवांचे ठिकाणी कुशल नेतृत्व, शिस्तप्रियता, आचार-विचारांची कठोरता, ज्ञानाविषयी अत्याधिक आदर इ. गुण होते.

महाराष्ट्रातील सध्याच्या बीड जिल्ह्यातील पुरी (पांढरी) या गावचे नागदेव रहिवासी माधव भट व आबाइसाच्या पोटी त्यांचा जन्म झाला. त्यांच्या कुटुंबावर लागोपाठ कोसळलेल्या आपत्तीमुळे सुशिक्षित व संस्कारित नागदेवांचे मन देखील उत्तेजित झाले. बंधू सारंगपाणी दूर देशाहून सोबत काही द्रव्य व मौल्यवान जडजवाहीर आणत असता दरोडेखोरांनी त्याला लुटले व त्याचा वध केला. या घटनेने तर नागदेव पूर्ण बदलला व दरोडेखोर बनला. आखूड वेणी, मोकळा कासोटा व खांद्यावर सदैव तलवार अशा वेशातील नागदेव कोणासही जुमानत नसे. कोणी त्याची समजूत घालावयास गेलाच तर त्याला तो शिवीगाळ करी दुरुत्तरे देई. अशा त्याच्या वागणुकीमुळे आपत्तीने आधीच खचलेली माता आबाइसा पूर्ण निराश झाली व आपल्या दोन विधवा मुलींना घेऊन एक पर्णकुटी बांधून राहू लागली. तेथे श्री चक्रधरांचे विचारवंत शिष्य दादोस येत असत.

एके दिवशी श्री चक्रधरांच्या लीळा आबाइसा व तिच्या मुलींना सांगत असता नागदेवही योगायोगाने तेथे गेला. पर्णकुटीच्या बाहेर पुरुषाच्या वहाणा पाहून त्याच्या तळपायाची आग मस्तकालात पोहचली. त्याने दादोसाचे

कमंडलू, धोतरी व पादुका दूर फेकून दिल्या त्यांनाही धक्के मारून बाहेर घालवले. दादोस लोटल्याने बाहेर आले व उकाड्यातच एका झाडाखाली बसले. बाला आबाईने तरस नामदेवाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. पण व्यर्थ तो वादळा बळबळच होता. तुम्हा लोकांना एवढीसुद्धा लाज नाही. एका परक्या पुरुषाला घरात एकांतात बसवले व त्याच्याशी गप्पागोष्टी करताहात हे पाहून लोक काय म्हणतील? आपल्या घराण्याची मान मर्यादा याची थोडी विचार केला नाही. सगळा दोष आई तुमचाच आहे. तुम्ही या दोघींना मोकळीक दिली आहेस.

बाला आबाईंना त्याची समजूत घालण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करीत म्हणाली बाळ असे बोलू नये ते सत्पुरुष आहेत. शिखरमध्ये वस्ती करून असलेल्या एका अवतारी पुरुषाचे ते विद्वान शिष्य आहेत. ते येथे केवळ आम्हाला ज्ञानामृत पाजतात. केवढे उपकार आहेत त्यांचे आम्हावर? आपल्या दुःख जीवनात त्यांच्यामुळे थोडा आल्हाद मिळतो. तू असे व्यर्थ काही बोलून पापाचा वाटेकरी बनू नकोस तू त्यांचा अपमान केला आहेस. त्यामुळे त्यांच्या उपकाराची परतफेड होण्याऐवजी आम्हाला मात्र नरकीचे होण्याची वेळ आणली आहेस. अजूनही वेळ गेलेली नाही. बाळ जा ते सत्पुरुष त्यांचा झाडाखाली बसलेले आहेत जा त्यांना बोलावून आण.

आपल्या बोलावण्याने तो अपमानित साधू परत आला तर तो खरा साधू मी समजेन असे म्हणून नामदेव दादोसजवळ जाऊन माफी आई तुम्हाला बोलावते असे तुटकपणे म्हणाले.

दादोस उठले झोपडीकडे निघाले. त्यांचा कमंडलू व धोतरी उचलून नामदेवही निघाले. नामदेव आता जरा प्रभावित झाले होते. दादोसच्या मुखातून श्री चक्रधरांचे नाव ऐकताच त्यांना स्थित्यानंदाचा अनुभव आला. त्यामुळे श्री चक्रधरांच्या भेटीची अनिवार इच्छा मनी निर्माण झाली. त्याने दादोसला विचारले मला श्री चक्रधरांचे दर्शन होईल काय? स्वामी शिखरला आहेत. आपण परवाला पर्व आहे त्यावेळी जाऊ दादोस म्हणाले दादोसांनी आई व दोन बहिणींसह पाडेवाडला पोहोचावे. तेथेच नामदेवाने त्यांना भेटावे व शिखरकडे निघावे असे ठरले. शिखरच्या वाटेने दादोसांनी नामदेवांना बजावले, श्री चक्रधर आमचे गुरु आहेत. तुमचे नव्हेत. तुमचे गुरु आम्ही येथे ते आपले उष्टे काढून प्रसाद म्हणून देतात. ते ग्रहण करण्याचा अधिकार आमचा. तुमचा नव्हे हे लक्षात असू द्यावे.

दादोसांच्या गुरुत्वाच्या अहंकाराचा नामदेवाला हा पहिला अनुभव झाला. श्री चक्रधरांच्या भेटीत त्यांनी प्रसाद देण्यासाठी नामदेवाकडे हात केला. पण मागच नामदेव विचारात पडला. परंतु ईश्वरावताराचा हा अत्यंत दुर्मिळ प्रसाद मिळणे परमभाग्य समजून त्याने तो पटकन घेतला व दादोसांची सूचना हेतूपूर्वक विसरून तो ग्रहण ही केला. त्याबरोबर त्याला स्थित्यानंदाचा लाभ झाला. आनंदाची स्थिती ओसरताच त्याची पूर्ण खात्री पटली की पूर्वी मिळालेला आनंदही श्री चक्रधरांपासूनच झाला होता.

दादोसांच्या गुरुत्वाच्या अहंकाराचा दुसरा अनुभव असा की श्री चक्रधरांना अर्पण करण्यासाठी घेतलेले वस्त्र दादोसांना अर्पण करावे लागले. अशा प्रसंगानी नामदेव दादोसपासून दूर सरकले व श्री चक्रधरांचे प्रभावी व्यक्तिमत्व व निरभिमानी वृत्ती याच काळात स्वामींकडून झालेले ईश्वरी चमत्कार यामुळे त्यांच्याकडे आकर्षित गेले. यांना अनन्यभावाने शरण जाण्याने आपला उद्धार होणार याची खात्री पटली.

नामदेवाची स्वामींवर एवढी श्रद्धा बसली की स्वामी उठले की तो उठे, स्वामी बसले की तो बसे, स्वामी चालू लागले की तो चालू लागे. स्वामींच्या ही गोष्ट लक्षात आली. स्वामी म्हणाले की आम्ही धावू लागलो तर तू धावू लागशील का ? होय धावेन. इतकेच काय पण लवकरच पकडेनही? तर मग पकड म्हणून स्वामी धावू लागले बराच वेळ झाला स्वामी पुढे नामदेव मागे धावत नदी किनारी आले. नामदेवाला वाटले आता कुठे जाल स्वामी? एका हातावरच तर आहेत असता पकडीन असा विचार करून थोडा वेग वाढविला. नामदेवाने हात पुढे केला तर स्वामी अदृश्य झाले. नामदेव पहातच राहिला त्याला काहीच सुचेना विव्हळ झाला. कुठे आहात आपण स्वामी? करुण स्वरात नामदेवाने आळवणी केली. मी येथेच तर आहे पकड तोल स्वामी म्हणाले. आपण कोठे होता? नामदेव

[illegible]

ISSN : 2278-9308
March 2020

पुढसी ग्रंथकारांना मोलाच्या सूचना केल्या. मराठीतून ग्रंथ निर्मितीचा आग्रह धरला. लीळाचरित्राची रचना करताना म्हाइंभटांनी लीळा आचार्यांकडून वेळोवेळी तपासून घेतल्या. आचार्यांनी मोलाचे मार्गदर्शन केले.

एकदा आचार्यांना खूप ज्वर आला. तीन दिवस ते एका बाजेवर पडून होते. स्वामींचे बोलावणे आले हे त्यांनी सर्व शिष्यांना जवळ बोलावून सांगितले. पंथाचे प्रथम आचार्य श्री नागदेवांचे देहावसान झाले. भरपूर मशागत, भरपूर मेहनत करणाऱ्या शेतकऱ्याला सुपीक जमिनीची जोड असेल तर तो अधिक यशस्वी होतो. त्यांची मशागत मेहनत अधिक फलद्रुप होते हे सर्वमान्य आहे. तसे स्वामींनी नागदेवातून प्रथम पंथाचे आचार्य निर्माण केले.

निष्कर्ष

1) नागदेवाचार्यांच्या ठिकाणी त्याग हा मोठा गुण आहे.
2) आचार्यांनी धर्माचा प्रचार व प्रसार मोठ्या प्रमाणावर केला आहे.
3) आचार्यांनी आपल्या मार्गस्थ मंडळींना कडक शिस्त लावली आहे.
4) आचार्यांच्या ठिकाणी प्रसंगावधानता व समयसूचकता हे गुण होते.
5) आचार्यांचे आपल्या शिष्य परिवाराला मोलाचे मार्गदर्शन लाभले आहे.
6) श्री चक्रधरांच्या प्रयाणानंतर आचार्यांनी 30 वर्षांच्या उर्वरित आयुष्यात श्रीगोविंदप्रभूंची सेवा केली आणि स्वामींची आज्ञा पाळून परमेश्वर भक्तांचा सांभाळ केला आहे.
7) श्री नागदेवाचार्यांचे कार्य दुहेरी आहे एक पंथीय व दुसरे वाङ्मयीन कार्य आहे.
8) नागदेवाचार्यांनी आचार्य पद शेवटपर्यंत निष्ठेने सेवा बुद्धीने सांभाळले आहे.
9) स्वामींची सेवा आचार्यांनी ईश्वर सेवा या भावनेने केली आहे.
10) नागदेवांनी आचार्य पदाची धुरा कसोशीने सांभाळली आहे.
11) नागदेवांनी पंथाचे कार्य विवेक बुद्धीने केले आहे.
12) स्वामींना माहिती होते की, नागदेव हा सामान्य जीव नाही.
13) स्वामींनी नागदेवांना आचार्यपदाचे विशेष कार्य करण्याकरिता घडविले आहे.
14) नागदेवाची स्वामींवर अनन्य भक्ती आहे.
15) नागदेवांच्या ठिकाणी कुशल नेतृत्व, शिस्तप्रियता आचारविचारांची कठोरता, ज्ञानाविषयीचे अत्याधिक आदर आहे.

15) संदर्भ ग्रंथ सूची

1) महानुभावांचा इतिहास - कै. मुरलीधर कोळपकर
2) महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय - श. गो. तुळपुळे
3) प.पू.प.म.श्री. श्री नागराजबाबा स्मृतिचिन्तन गौरवग्रंथ परिवर्तन - संपा. डॉ. तु. वि. गेडाम
4) स्मृतिस्थळ - संपा. वा. ना. देशपांडे
5) महाराष्ट्र सारस्वत - वि. ल. भावे

तुमच्या Ph.D. प्रबंधाचे
पुस्तकात रूपांतर करून मिळेल
व ते जगभर पोहोचेल...

More Details – 9595560278

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar

SJIF (A division of InnoSpace)

Impact Factor Value : 6.561

ISSN : [illegible]

Sanshodhan Samiksha

Humanities, Social Sciences, Commerce, Education, Law and Language

Peer Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2019

☐ Chief Editor - Prof. Virag S. Gawande
☐ Editor - Dr. Sanjay J. Kothari
☐ Editor - Dr. Dinesh W. Nichit

- Published By -

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati, MS.

Impact Factor Value : 6.561 ISSN- 2278-9308

Sanshodhan Samiksha

Humanities,Social Sciences,Commerce, Education, and language& Law Monthly

Peer Reviewed International Research Journal

Special Issue

March - 2019

Chief Editor
Prof.Virag S.Gawande

Editor
Dr.Sanjay j. Kothari
Social Sciences

Editor
Dr. Dinesh W.Nichit
Commerce

Published By

Aadhar Publication – Amravati
(M.S.) India 444604

INDEX

	Author	Title of Research Paper	Pg.No.
1	प्रा. अभिजीत प्र. दोड	पूर्णा नदी खोऱ्यातील खारपाणपट्ट्याचे पर्यावरण संवर्धनातील योगदान –एक भौगोलिक अध्ययन	1
2	डॉ. पंडीत भी.राठोड	दलित, अंबेडकरी साहित्य एक चिकित्सक अध्ययन	5
3	डॉ. नेहा हिरुरकर	यशस्वी व्यक्तीत्व– एक मानसशास्त्रीय दृष्टी क्षेप	8
4	डॉ.निलेश आर निंबाळकर	सुशासनाचा विचार व भारतीय व्यवस्था विश्लेषणात्मक अध्ययन	10
5	प्रा.डॉ. सुरेश रामरावजी सोमकुंवर	अस्पृश्यांचे समाजाची बदलती धार्मिक स्थित्यंतरे : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	16
6	प्रा.नंदकुमार गणेशराव भाकरे	१९८० ते १९९० या दशकातील मराठी ग्रामीण कादंबरी	21
7	Dr. Prakash U. Jawanjal	Role of Small-Scale Industries In India	24
8	Dr. Sunil Kumar	'A Study Of The Effect Of Circuit Training On Vertical Jumpingability And Skill Ability Of Weightlifter Players Aged 18 To 25 Years"	30
9	Dr. Sou. P. B. Patil	Empowerment Of Women	34
10	Prof. Bhavana Parab	Women Empowerment In India	44
11	Prof. Dr. Sou. Swati Ramrao Sarode	A Study of Experiments Done by An Educationist Tarabai Modak For The Uplifment of Warli Tribe	47
12	Anagha A. Ambekar	Contribution of women in Indian arts and Culture Importance of women in Indian Literature - Bhagwadgeeta	50
13	Prof. Abida Muntajar Khan	'Homemeaking' is it dignified profession for women?	54
14	Dr. Smita Ramesh Deshmukh	Women Empowerment And Role Of Social Reformers In Women Empowerment In India	60
15	Dr. Dr. Deepak S. Vede.	Importance of women in Indian Literature A Review	69
16	Dr. Nandkishor Dhawale.	Impact of Co-operatives in Financial	72

31	प्रा. चेतना दिनेश सवाई	आधुनिकरणाच्या बदलत्या लैंगिक वातावरणात लैंगिक शिक्षणाची गरज -एक अभ्यास	144
32	प्रा. दिपक मगरदे	हवामान बदलाचा ग्रामीण शेतकऱ्यावर होणारा परिणाम	148
33	प्रा. डॉ. वैशाली बाबुराव कोटवे	साहित्यातून व्यक्त होणारे अनुभवविश्व	154
34	प्रा. डॉ. हिरालाल मेश्राम	भारतीय आध्यात्मिक संस्कृतीचे महत्त्व जोपासणारे संत सेवा लाली	157
35	प्रा.पुरुषोत्तम वि. माळोदे	मराठी साहित्यात मध्य प्रदेशातील महिला लेखीकांचे योगदान -एक अभ्यास	160
36	Dr.Purnima Giri Kapta	Effect Of Sports Participation On Educational Aspirations And Scholastic Achievements: Myths And Misconceptions	164
37	प्रा. रविन्द्र सदाशिव बर्वे	महाराष्ट्रातील बाल कामगारांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	168
38	प्रा. डॉ. कल्पना व्यं. मेहरे	श्री गोविंदप्रभु विषयक साहित्यातील जननिष्ठा	173

Impact Factor Value : 6.561 ISSN-2278-9308

श्री गोविंदप्रभु विषयक साहित्यातील जननिष्ठा

प्रा. डॉ. कल्पना थ्यं. मेहरे

प्रमुख, मराठी विभाग नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा, जि. अमरावती

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरच्या अर्धशतकात मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी हे वेगवेगळे साहित्यप्रवाह चळवळींच्या माध्यमातून नावारुपास आले. प्रारंभी ते प्रस्थापितांकडून हेटाळले गेले. परंतु कालांतराने हे सर्व प्रवाह स्वतःच्या योगदानाच्या बळावर मराठीच्या साहित्य दालनात समाविष्ट होत गेले. इतकेच नव्हे तर त्यांच्यातल्या अंगभूत वैशिष्ट्यांकरीता गौरविले देखील गेले. मात्र आपापली स्वतंत्र अस्मिता जोपासून ती अधिकाधिक प्रखर बनवित नेण्याच्या हव्यासापोटी ह्या सर्व परिवर्तनवादी साहित्यप्रवाहांमध्ये जर परस्पर वैमनस्य वाढीस लागले तर मराठी समाजाच्या विघटनाची पाळी आल्याविना राहणार नाही. हा संभाव्य धोका लक्षात घेऊन या सर्व प्रवाहांना एकात्मतेच्या सूत्रात ओवण्याचा प्रयत्न चळवळीच्या माध्यमातून नावारुपास आलेले जनसाहित्य १९८४ पासून करत असून जनजीवनाभिमुखता व जननिष्ठा ही त्याची लक्षणे आहे.

- जनसाहित्याची व्याख्या
  - 'जननिष्ठ जाणिवेतून जनजीवनाचा घेतलेला कलात्मक वेध म्हणजे जनसाहित्य'.
  - 'जनहितैषी जाणिवेने व्यक्तित्वाने शब्दबध्द केलेली जीवनानुभूती म्हणजे जनसाहित्य'
  - जन म्हणजे देश, काल, धर्म, पंथ, वर्ण, वर्ग, जात, लिंग या उपाधिंच्या पलिकडचा निखळ माणूस.
  - जननिष्ठा - जनांच्या सार्वभौमत्वावर निष्ठा.
  - श्री गोविंदप्रभुविषयक साहित्य (श्रीगोविंदप्रभूचरित्र)
    - महानुभवाची श्रीगोविंदप्रभु विषयक काव्यानिर्मिती (गीतविखो)
    - महेश्वर पंडितांचे ऋध्दिपुरमाहात्म
    - पंडित नारायणव्यास बहाळियेकृत श्रीऋध्दिपुरवर्णन

(तीर्थमाला, आरती, पदे, स्तोत्र, काव्य)

- मुर्तिवर्णनपर काही काव्ये
- स्फुट ओव्या.

श्रीगोविंदप्रभुंचा जन्म -

शके ११०९ भाद्रपद शुध्द अष्टमी (त्रयोदशी) ला गोविंदप्रभुंनी अवतार घेतला. श्रीप्रभुंचा अवतार हा दवडण्याचा होय (दवडणे - मातेच्या उदरातील गर्भाला काढून परमेश्वर तेथे प्रवेश करतो) त्या जीवाचे सर्व धर्म परमेश्वराला स्विकारावे लागते. हा जीव वेडापिसा असल्यामुळे श्रीप्रभु वेड्यापिशासारखे वर्तन करीत असत.

सावळा वर्ण, मोठे पोट, त्यावर नाभिचुंबित दाढी, गळ्यात यज्ञोपवित (जानवे) काण्वशाखीय ब्राम्हण, अखंड ब्रह्मचर्य राहणी अतिशय साधी मालगंठी धोतर नेसायचे. भोजनाची फार आवड विशेष आवडीचे पदार्थ कढीतील किंवा दह्यातील वडे तसेच तुरीच्या डाळीचे वरण.

महानुभावांची काशी

श्री. गोविंदप्रभूंच्या वास्तव्याने रिध्दपूर महानुभावांची काशी बनले. महानुभाव पंथाचे [illegible] भाषेचा कैवार घेणारे सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांनी रिध्दपूरलाच श्री. गोविंद प्रभूंपासून [illegible] श्रीगोविंदप्रभूंच्या पवित्र स्पर्शाने पुनित झालेल्या रिध्दपूरास श्री. चक्रधर स्वामी नेहमी परमेश्वरपूर [illegible] असत. श्रीप्रभूंचे निवासस्थान असलेल्या रिध्दपूरचे आणखी एक महत्व असे की, 'लीळाचरित्र' [illegible] आद्यचरित्र ग्रंथाची निर्मिती रिध्दपूरलाच (वाजेश्वरी) झाली. श्री. चक्रधरांच्या सहवासातील [illegible] व्यक्तिमत्वाचाच होते.

रिध्दपूर हेच श्रीप्रभूंचे कार्यक्षेत्र होते तरी रिध्दपूर च्या बाजूबाजूच्या गावांना देऊळवाडा, [illegible] पुसदा, म्हाळगाव, नांदगाव, तिवसा, खिरणोर, कोळविहिर इ. ठिकाणी ते जात होते.

यादवकालीन समाजव्यवस्था

बाराचे शतक म्हणजे देवगिरीच्या यादव घराण्याचा शासन काळ राज्यसत्तेपेक्षा धर्मसत्तेचीच समाजमनावर पकड होती. स्वतः यादवराजाच वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता होता. यादवांच्या राज्यसभेचे श्रीकरणाधिप हेमाद्रिपंडित हे वैदिक ब्राह्मण होते. त्यांनी 'चतुर्वर्गचिंतामणी' नावाचा ग्रंथ लिहिला असून त्याच्या व्रतखंडात विचित्र देवतांच्या उपासना करण्यासाठी वर्षभर जवळ जवळ दोन हजार व्रतांची आवश्यकता वर्णन केलेली आहे. वैदिक धर्माला अनुसरुन राज्यकर्ते राज्यशासन करीत असल्यामुळे सामाजिक तसेच आर्थिक विषमतेची दरी अधिक रुंदावत चालली होती. ज्ञानार्जनाचा तथा मोक्षाचा अधिकार फक्त ब्राम्हण वर्णालाच होता. स्त्रियांना धर्माचा अधिकार नव्हता. वादविवाद, शास्त्रचर्चा संस्कृत भाषेतून होत असल्यामुळे सामान्य लोकांना ज्ञानापासून वंचित रहावे लागत असे. सामान्यजनता व्रत वैकल्ये, कर्मकांड आणि क्षुद्र देवी - देवतांच्या उपासनेत गुंग होती. कर्मकांड व व्रतवैकल्य यांच्यामागे लागलेला समाज दिशाहीन व निष्क्रिय झाला होता.

स्त्रियांचे माहेर (राजमठ) -

श्रीप्रभू म्हणजे माहेरच्या मायेचा निर्मळ झरा, गरीबांचे श्रीमंत माहेर. श्रीप्रभूंचा स्त्रियांना फार मोठा आधार होता. स्त्रियांवर कोठे अन्याय होत असला की श्रीप्रभू तेथे जाऊन त्यांना मदत करीत. एक सासू स्वतः दूध भाकरी खायची व सुनांना ताक वाढायची सुनांवरील हा अन्याय श्रीप्रभूंना आवडला नाही. एकदा रात्रीच्या वेळी नेमके जेवणाच्या वेळेस श्रीप्रभू तेथे गेले आणि स्वतः त्यांनी सासूला ताक आणि सुनांना दूध वाढण्याचे काम केले. आपल्याला दूध नको नको असे वरवर म्हणणाऱ्या सुनांना मात्र मनातून आनंद होत होता. सकाळी ताक होणार नाही अशी खंत त्यांनी श्रीप्रभूजवळ व्यक्त केली. परंतु सकाळी जेव्हा विरजण घुसळले तेव्हा नेहमी इतकेच ताक निघाले. मायळापूरच्या ब्राह्मणाच्या सुनेला श्रीप्रभू म्हणजे आपले माहेरच वाटायचे. श्रीप्रभूंच्या निजधामानंतर त्यांच्या देहावर अंग टाकून माझे माहेर गेले म्हणून आक्रंदून रडणाऱ्या या सासुरवाशीनीने म्हाइंभट पाठवणीची चरिचोळी देऊ लागले तरी घेतली नाही. आता काई घेईन: काई माझे माहेर आहे : असे म्हणून ती निघून गेली.

पोटासाठी शरीरविक्रय करणाऱ्या स्त्रिया ह्या त्याही काळात होत्या समाजात उपेक्षित घटक. त्या काळात त्यांना सामान्य स्त्रिया म्हणून ओळखले जायचे. श्रीप्रभूंनी अळजपूरच्या एका सामान्य स्त्रीच्या पाठीवरील फोड आपला पाय तिच्या पाठीवर ठेऊन फोडला. ती आनंदाने म्हटली राऊळ माय राऊळ बाप : राऊळ माते रक्षिले :

श्रीप्रभूंनी विटाळा चांडाळाच्या कल्पनेलाही मूठमाती दिली. उपाध्यांच्या विटाळशा सुनीचे अंथरुण त्यांनी गायीने भरलेल्या रांजणात बुडविले आणि त्यांच्या मनातील विकल्प दूर केला.

Impact Factor Value : 6.561 ISSN-2278-9308

स्त्रियांना श्रीप्रभु आपले वाटायचे हक्काने त्या आपले काम त्यांना सांगायच्या आपल्या तान्ह्या लेकराला पाळण्यात झोपवून एक तेलीण तेल विकायला बाजारात जायची. तर दुसरी लेकराला सोबत आणायची. लेकरू रडायला लागले की, जवळच्या खेळणाऱ्या श्रीप्रभुंना म्हणायची राउळे घरी जाउनी : आमचे लेकरू पाळणा घालीनिया याका : मग मी तुमचीए माथा हो भरि तेल घालीन.

एका घरात कोणीच लहान मोठे माणूस नव्हते आणि घरातील बाईची प्रसूतीची वेळ जवळ येऊन ठेपली तेव्हा श्रीप्रभुने तिचे बाळंतपण केले. एकदा उपाध्यांच्या गावची नाचाऱ्या मुलीना तर तिच्या सासरहून ते घेऊन आले, एका ब्राह्मणाने त्यांच्याकडे येऊन कन्या उपवर झाली परंतु विवाहास पैसे नसल्याची व्यथा व्यक्त केली. थोर करुणेच्या श्रीप्रभूंनी त्याला तीन ओंजळ आसू देऊन त्याची गंभीर समस्या सोडविली.

धर्माच्या क्षेत्रात या काळात स्त्रियांना कुठलेही अधिकाराने स्थान नव्हते. स्त्री जातीवर एकूणच या काळात फार मोठा अन्याय व्हायचा. महानुभाव पंथाने स्त्रियांना धर्मात स्थान देऊन त्यांना मोक्ष प्राप्तीचा अधिकार मान्य केला. श्रीप्रभुंच्या शिष्यसंप्रदायातही स्त्रियांची संख्या बरीच होती. त्यातील एक आद्य मराठी कवयित्री महदंबा होय.

आद्य समाजसुधारक (अस्पृश्यता निवारण करणाऱ्या लिळा) -

यादवकालीन समाज व्यवस्थेला धक्का देण्याचे काम सर्वप्रथम श्रीगोविंदप्रभूंनी केलं. ते सर्व थरातील लोकांच्या घरी जात. एकदा ते कुणब्याच्या घरी आरोगणा करीत असता पतिकडून आलेल्या साधेनी त्यांना दंडवत केला आणि प्रसाद घेतला तिला कुणबीन स्त्री म्हणाली ब्राह्मण स्त्री तू आमचे अन्न कसे खातेस यावेळी श्रीप्रभूंनी हास्य केले. ते मातंगाच्या पाणपोईवर जायचे तिथे पाणी प्यायचे, त्यांचेकडील अन्नही ग्रहण करायचे. एकदा ते तेलीणीच्या घरी जातात तिथे लेकरू ताकाची भाकरी खात होते. त्यांनी त्या मुलाच्या हातातील भाकरी हिसकून घेऊन खाल्ली. तेलीन म्हटली राउळो ही भाकरी तेलियांची श्रीप्रभु म्हणाले आवो मेली जाए : तेलियाची नव्हे म्हणे : हे ताकाची भाकरी एकदा ते अस्पृश्यांच्या वस्तीला गेले असता त्यांना मातंगानी विनविले आम्ही पाणियेवीन मरत असो त्यांना अनुकंपा आली. गोसावी म्हणीतले आवो येथे खाणावे म्हणे : श्रीप्रभूंनी अंगठा दाखविला तिथे विहिर खणली तिला अमर्याद पाणी लागले.

महारांच्या घरी जाऊन हाडामासांशी खेळून तशाच भरल्या हातांनी ब्राह्मणांच्या घरी येऊन त्यांच्या रांजणात हात धुणारे श्रीप्रभू तत्कालीन समाज व्यवस्थेत उपेक्षित, दुर्लक्षितांचा मोठा आधार होते. राउळांच्या या अस्पृश्यांच्या उद्धार कार्यांमुळे सनातनी लोक रिद्धपुरात यायला देखील कचरत असत.

अशाप्रकारे श्रीगोविंदप्रभु विषयक साहित्यात या जननायकाच्या जननिष्ठेच्या प्रसादखुणा जागोजागी उमटल्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1. श्रीगोविंदप्रभुचरित्र संपा डॉ. वि. भि. कोलते
2. महानुभावांचा इतिहास - श्री मुरलीधर महानुभावशास्त्री कोळणकर
3. महानुभावीय मराठी वाङ्मय - डॉ. य. खु. देशपांडे
4. मराठी वाङ्मय इतिहास खंड १-डॉ. अ. ना. तुळपुळे
5. ऋद्धिपूर वर्णन - पंडित नारायणव्यास बहाळिये.
6. श्रीगोविंदप्रभुविषयक साहित्य शोध आणि समिक्षा - डॉ. अ. बा. आवनगावकर
7. धर्मसंप्रदाय आणि मध्ययुगीन मराठी वाङ्मय – र.बा. मंचरकर

आधार रिसर्च सिरीज : सायन्स अँन्ड सोशल सायन्स

राज्यशास्त्र

भौतिकशास्त्र

लायब्ररी सायन्स

सोशल वर्क

इतिहास

संस्कृ

गृहअर्थशास्त्र

संगीत

मानसशास्त्र

शिक्षणशास्त्र

शारीरिक शिक्षण

वाणिज्य व व्यवस्थाप

सहकार

मानसशास्त्र

मराठी

गणित

कायदा

समाजशास्त्र

रसायनशास्त्र

अर्थशास्त्र

ऊर्दू

पर्यावरणशास्त्र

भूगोल

संगणकशास्त्र

तर्कशास्त्र

मुख्य संपादक - प्रा. विराग गावंडे, मो. ९५९५५६०२

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, Behind VMV College, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

ISSN : 2278-93

स्त्री
• प्रतिमा आणि वास्तव
• छवि और यथार्थ

मुख्य संपादक

डॉ. सतीश पावडे

Women : Image and Reality

स्त्री :
प्रतिमा आणि वास्तव
छवि और यथार्थ
Image and Reality

• मुख्य संपादक
डॉ. सतीश पावडे
• मुख्य सह संपादक
डॉ. निशा शेंडे
• कार्यकारी संपादक
डॉ. पंकज वानखेडे
• संपादक
प्रा. दीपक वानखेडे
डॉ. मंदा नांदुरकर
• सह संपादक
प्रा. प्रसेनजीत तेलंग
• मुखपृष्ठ
किशोर इंगळे, नागपूर
• रेखाचित्रे
टी.डी. शिनगारे
किशोर इंगळे

• प्रकाशिका
सौ. संध्या राजेश बाहे
पायगुण प्रकाशन,
सराफ ले-आऊट, कल्लोतीनगर, अमरावती
भ्रमणध्वनी-९२२६२३३८००, ९२२५२२३८००
• मुद्रक
राजेश बाहे
शशी प्रिंटर्स
सराफ ले-आऊट, कल्लोतीनगर, अमरावती
• प्रथमावृत्ती:
२३ सप्टेंबर २०१७

Women : Image and Reality
Editor: Dr. Satish Pawade
ISBN: 978-81-89839-99-4

© डॉ. सतीश पावडे

• मुल्य : पाचशे रूपये

या पुस्तकात प्रसिद्ध झालेल्या विचाराशी संपादक सहमतच असेल असे नाही. लेखातील मते, आशय, टिप्पणी आणि संदर्भ या संदर्भातील सर्व जबाबदारी सर्वस्वी त्या त्या लेखकाची असेल.

ISBN: 978-81-89839-99-4

अनुक्रमणिका

१. '[illegible]' तील स्त्री आणि प्रतिमा — डॉ. सतीश पावडे /७
२. स्त्रीवादी कादंबरी प्रतिमा आणि वास्तव — डॉ. निशा शेंडे/१०
३. दलित स्त्री आत्मकथनातील स्त्री प्रतिमा — प्रा. डॉ. सुशीला धाबे /१२
४. सामाजिक सुधारणा आणि स्त्री प्रतिमा — डॉ.किशोर उत्तमराव राऊत/१५
५. [illegible] स्त्री-प्रतिमा एक शोध — प्रा. डॉ. पूनम रा. अभ्यंकर/१८
६. [illegible] स्त्री प्रतिमा — डॉ. वर्षा चिखले/२१
७. [illegible] आणि [illegible] स्त्री प्रतिमा — प्रा.डॉ.ममता इंगोले (महल्ले)/२३
[illegible] स्त्री प्रतिमा — प्रा. मंदाकिनी मेश्राम/२७
९. [illegible] स्त्री प्रतिमा एक [illegible] — प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे/२९
१०. [illegible] स्त्री [illegible] चित्रण — डॉ. कल्पना प्रं. मेहरे/३१
११. स्त्री प्रतिमा व [illegible] — प्रा. डॉ. अरूणा वाडेकर/३४
१२. [illegible] आणि स्त्री प्रतिमा — डॉ. सारिका विवेक आवणे/३८
१३. [illegible] साहित्यातील स्त्रीवादाचा प्रभाव — प्रा. प्रभाकर जे. जामूळे/४०
१४. माझ्या जन्माच्या चित्तरकथेतील शांताबाईंची स्त्री प्रतिमा — प्रा.डॉ. अविनाश श. घोबे/४३
१५. [illegible] साहित्यातील थेरगाथा स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा — प्रा. डॉ. रेखा वानखडे/४६
१६. [illegible]तील स्त्रीरूपे — प्रा. डॉ. गणेश क. टाले/४८
१७. १८५० ते १९५० या कालखंडातील स्त्रियांच्या साहित्यातील स्वजाणीव — डॉ. प्रवीण बनसोड/५१
१८. मराठी मालिकांतील स्त्री प्रतिमा — प्रा.डॉ. वंदना मोयर/५३
१९. अनिल बर्वे लिखित हमिदाबाईची कोठी या नाटकातील स्त्री प्रतिमा — डॉ. भूमिका गो. वानखडे/५५
२०. इतिहास आणि स्त्री प्रतीमा — डॉ. मिनल खेरडे/प्रा. रजनी गजबे/५७
२१. झोपडपट्टीतील स्त्री : प्रतिमा आणि वास्तव — डॉ. स्मिता वानखेडे/६०
२२. स्त्री प्रतिमा - संकल्पना व स्वरूप आणि वास्तव — प्रा. डॉ. सौ. वनश्री मु. देशपांडे/६४
२३. लोकसाहित्यामधील स्त्रीलोकगीतातील स्त्री प्रतिमा — डॉ.दीपाली प्र. गावंडे/६९
२४. वोल्गा से गंगा मधील स्त्री प्रतिमा — डॉ.सिद्धार्थ भगत/७३
२५. बुद्ध, फुले आंबेडकरवादी विचार प्रणित रंगभूमी आणि स्त्रीवादी चळवळ — डॉ.वैशाली बोदेले /७६
२६. मध्यकालीन भारतातील जनानखान्यातील स्त्री : प्रतिमा व वास्तव — प्रा.पी.व्ही.गावंडे/७९
२७. धर्मग्रंथातील स्त्री प्रतिमा — प्रा.के.ओ. जिरापुरे/८४
२८. आदिवासी स्त्री आणि वास्तव — डॉ. रोहिणी उ. देशमुख/८८
२९. पश्चिम विदर्भातील माळी स्त्रियांची प्रतिमा: समाजशास्त्रीय अध्ययन — डॉ. मंगला दि. तांबेकर/९२
३०. ताराबाई शिंदे कृत स्त्री प्रतिमेची चिकित्सा — प्रा. अनिल ठाकरे/९५
३१. शेतकरी स्त्री : प्रतिमेचे वास्तव — प्रा. मुकेश भा. सरदार/९८
३२. चित्रपटातील स्त्री प्रतिमा — प्रा. सुशिला मळसणे/१००
३३. समकालीन समाजातील स्त्री प्रतिमेची ताराबाई शिंदे यांनी केलेली चिकीत्सा :- एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — सुयोधम देशमुख /१०३
३४. स्त्रीवादी साहित्य- स्त्रियांच्या आत्मचरित्राची परंपरा — प्रा. रोशनी एस. बैस/१०५

ISBN: 978-81-89839-99-4

ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री जीवन चित्रण

डॉ. कल्पना प्र. मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख
नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा (रेल्वे)
जि. अमरावती मो. न. [illegible]

[illegible] आपल्या घरासाठी, घरातल्या [illegible] माणसांसाठी आणि जगण्यासाठी अहोरात्र [illegible] झिजणारी स्त्री ग्रामीण कादंबरीकारांनी मराठी [illegible] कशी रेखाटली आहे, याचा [illegible] असे दिसून येते की, कमालेकर यांची बळीबा [illegible] यांची काळ तर मोठा कठीण आला [illegible] यांची शिराजी पाटील (१९०३) [illegible] काही हाताला लागत नाही. बळीबा [illegible] या दोन कादंबऱ्यांमागे म. फुल्यांच्या [illegible] दुष्काळ हीच या कादंबऱ्यांमागची प्रेरणा [illegible] आहे. ग्रामीण स्त्री व्यक्तिरेखा म्हणून [illegible] या व्यक्तिरेखा उठावदार वाटत नाहीत. [illegible] या कादंबऱ्या जन्मल्या आहेत [illegible]

[illegible] जवळ पाव शतक मराठी कादंबरी ग्रामीण [illegible] परिस्थितीमुळे वळली नाही. अव्वल इंग्रजी [illegible] प्रबोधन सुरू होते त्यापासून ग्रामीण भाग [illegible] कादंबरीवर रंजनावादाचा प्रभाव होता. [illegible] कादंबरी म. गांधीच्या ग्रामोद्धाराच्या प्रेरणेतून [illegible] कादंबऱ्यांच्या तुलनेत रामतनय यांची [illegible] विशेष लक्षात राहते. या कादंबरीमागे [illegible] चळवळीचा प्रभाव असून ही कादंबरी वैचारिक [illegible] या कादंबरीची नायिका मंजुळा हिचे लग्न [illegible] ठरते. शीर्षस्थानी मंजुळा ठेवून [illegible] चळवळींना ही कादंबरी अधिक [illegible]

[illegible] कादंबरीकार असा ज्यांचा गौरव झाला असे [illegible] दिवस जातील (१९२५) कादंबरीत [illegible] शेतीवरून उठून पोटासाठी मुंबईत [illegible] दारुपिकला हा व्यसनी बनतो. [illegible] परिस्थितीत मावाजी या स्त्री लंपट [illegible] अवचीं बायको रखमा संसार ओढायचा प्रयत्न करते. यातील रखमाची व्यक्तिरेखा मनावर ठसते पण कादंबरीत शहरी झोपडपट्टी जीवनाचेच चित्रण प्राधान्याने दिसून येते.

याच काळातील एक महत्त्वाची कादंबरी म्हणून साने गुरूजींच्या 'श्यामची आई' (१९३५) चा उल्लेख करावा लागतो. या निमित्ताने एक भारतीय आदर्श मातेची व्यक्तिरेखा साने गुरूजींनी वाचकांपुढे मांडली. पालगडसारख्या खेड्यातील ब्राम्हण कुटुंबातील एका संस्कारशील आईची मूर्ती घडविण्यात ही कादंबरी यशस्वी ठरली आहे.

प्रारंभीच्या कादंबऱ्यातून ग्रामीण जीवनातील स्त्री चित्रण पत्नी, बहीण, विधवा, स्त्री, आई असा पीत झालेले आढळते. पांढरपेशी संस्कार आणि त्या संस्कारातून निर्माण झालेली साहित्य परंपरा यांच्या प्रभावातून १९४० पर्यंतची मराठी ग्रामीण कादंबरी मुक्त झालेली नाही. हे कटुसत्य आहे. कादंबरीतील स्त्रीजीवन चित्रण ही याला अपवाद नाही.

१९४० ते १९६० या दोन दशकातील मराठी कादंबऱ्यांच्या वाटचालीचा विचार करता र. वा. दिघेंची पाणकळा (१९३९), सराई (१९४३), रानजाई (१९४६), आई आहे शेतात (१९५६), पड रे पाण्या (१९५८), कार्तिकी (१९६६), सोनकी (१९३८) प्रसिद्ध झाल्या. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या भवितव्याच्या दृष्टीने पाहता र. वा. दिघेंची कामगिरी ऐतिहासिकच म्हणावी लागते. या कालखंडातील पहिल्या दशकातील मराठी ग्रामीण कादंबरीकार जसे र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ, म. भा. भोसले यांना प्रत्यक्ष ग्रामीण जीवनाचा अनुभव होता पण त्यांच्यावर पांढरपेशा साहित्य परंपरेचे संस्कार होते. त्यांच्या कादंबऱ्यातील स्त्री चित्रणातून अभिव्यक्त झालेले नातेसंबंध तसेच सामाजिक विशिष्ट स्तरातील स्त्री जीवन, पुरूषी अहंकारास बळी पडलेली स्त्री यांची चित्रणे आली आहेत. बहुसंख्य लेखकांना कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखा ठळकपणे ग्रामीण म्हणून उभी करता आलेली दिसत नाही. त्या ग्रामीण स्त्रिया वाटत नाहीत.

१९५० ते १९६० या दशकातील प्रारंभी प्रसिद्ध झालेली विभावरी शिरूरकरांच्या बळी तीन बाजुंनी मनावर ठसते. १९४१ ते ६० हा काळ मराठी नवसाहित्याचा ओळखला जातो. या काळातील

श्री. ना. पेंडसे यांच्या इतर कादंबऱ्यात अनेक अर्थाने महत्त्वाची कादंबरी रथचक्र वाटते. गो. नी. दांडेकरांची शितू, पडघवली, पूर्णामायची लेकरं, जैत रे जैत, व्यंकटेश माडगूळकरांची बनगरवाडी या कादंबऱ्यातील स्त्री व्यक्तिरेखा मनावर ठसते. याच काळात अण्णाभाऊ साठेंच्याही कादंबऱ्या लोकप्रिय ठरल्या आहेत.

१९६० ते १९८० या कालखंडात अण्णाभाऊ साठेनंतर उद्धव शेळके, शंकर पाटील, हमीद दलवाई, रणजित देसाई, महादेव मोरे, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, ना. धो. महानोर, वासुदेव मुलाटे, नागनाथ, कोलापल्ले, सखाराम पठारे(?), चिं. त्र्यं. खानोलकर, जयवंत दळवी, शंकरराव खरात, उत्तम बंडु तुपे, नामदेव ढसाळ, इ. कादंबरी लेखकांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांचा विचार करावा लागतो.

१९६० नंतरच्या पहिल्या दशकात धग (उद्धव शेळके), टारफुला (शंकर पाटील), इंधन (हमीद दलवाई) या कादंबऱ्या लक्षणीय ठरतात. तसेच या कादंबऱ्यातील स्त्री चित्रणेही जिवंत वास्तवात उतरली आहेत. १९७० ते १९८० या दशकात पाचोळा (रा. रं. बोराडे), गोतावळा (आनंद यादव), गांधारी (ना. धो. महानोर), रैत (महादेव मोरे), अग्नीन फुले (चंद्रकुमार नलगे), मी आणि माझा बाप (द. ता. भोसले), दूर गेलेले घर (लक्ष्मीकांत तांबोळी), जोगीण (सुभाष भेंडे), उभे धागे आडवे धागे (ग. दि. माडगुळकर), भंडारवाडी (बाजीराव पाटील), इ. कादंबऱ्या विशेष महत्त्वाच्या ठरल्या.

१९७० ते १९८० या दशकात मराठी ग्रामीण कादंबरी आशय आणि अभिव्यक्तीच्या या दोन्ही अंगांनी अधिक समृद्ध झालेली आहे.

ग्रामीण कादंबरीत स्त्रीची आई, मुलगी, पत्नी, सून, सासू, भावजय अशा वेगवेगळ्या नातेसंबंधातील तिची वेगवेगळी पै तसेच उपेक्षित परित्यक्ता, विधवा, वेश्या, मुरळी, देवदासी, तमाशा कलावंतीण, बलात्कारिता इ. सामाजिकदृष्ट्या अव्हेरलेली तिची विविध रूपे आलेली आहे. ग्रामीण जीवन पारंपारिक वळणाचे असते. त्यामुळे स्त्रीच्या वाट्याला उपेक्षित जगणे येते. पुरुषी अहंकारात बळी पडलेल्या [illegible] ग्रामव्यवस्थेच्या अनुषंगाने अस्पृश्य, मराठे, ठाकर, [illegible], भिल्ल, कैकाडी, मांग, कातकरी अशा विविध जाती जमातींमधील स्त्रियांचे चित्रण ग्रामीण कादंबरीत आले आहे. [illegible] स्त्रीची व्यक्तिरेखा [illegible] ग्रामीण कादंबरीत आढळत नाही. [illegible] [illegible] ग्रामीण स्त्री ग्रामीण कादंबरीत [illegible] कादंबरीकारांनी [illegible] दिसते.

मराठी ग्रामीण कादंबरीत कौटुंबिक समस्यांचे चित्रण अधिक आढळते. ग्रामीण [illegible] मुलबाळ, शेतभात [illegible] मुलेबाळे ही सर्व सुखासमाधानात असतील तरच घराला घरपण अशी तिची धारणा असते. स्त्रीच्या या भावनांचे चित्रण मराठी ग्रामीण कादंबरीने समरसून केलेले आढळते. नवऱ्याशिवाय घराला घरपण नाही हे ठाम समजूत स्त्रीच्या ठिकाणी असते. म्हणून तर रथचक्र मधील नायिकेला संन्याशी झालेला नवरा परत आल्यावर वाटते की, चला, या घराचा मालक आला. आपल्या डोकीवरची काळजी गेली. यावरून नवरा म्हणजे घराचा मालक ही भावना स्त्रीच्या ठायी रूजलेली असल्याचे लक्षात येते. काहीही करून नवरा घरी राहावा. त्यान जमेल तेवढा कामधंदा करावा. त्याकरिता प्रसंगी आपल्याला ढोर कष्ट पडले तरी काळजी नाही. पण त्यानं संसाराच्या गाड्याला जपून चालावं हीच संसाराविषयी सामान्य स्त्रीची अपेक्षा पण यामध्ये अपयश आले की धग आणि पाचोळा या कादंबरीत हे वास्तव आहे.

ग्रामीण स्त्रीला नवरा हा मोठा आधार वाटत असतो. तो तिच्या कुंकवाचा धनी असतो. तिला आपण सधवा याचा मोठा अभिमान आणि आनंद असतो हा कुंकवाचा धनी मराठी ग्रामीण कादंबरीत ठिकठिकाणी भेटत रहातो. तो ग्रामीण स्त्रीच्या भाव विश्वाचा, केंद्रबिंदू असल्यामुळे त्यांच्या अस्तित्वाचे भान कादंबरीकार विविध प्रसंगातून आणून देतात.

पतिव्रता मूल्य स्त्रीच्या भावजीवनाचा एक भाग बनून राहिलेले आहे. ग्रामीण कादंबरीत या मूल्याचे दर्शन कधी मुख्य कथानकाचा भाग म्हणून कादंबरीकारांने घडविले आहे तर कधी उपकथानकाच्या अंगाने त्याचे प्रत्यंतर आणून दिले आहे. नवराजवळ असो नाही तर तो बाहेरगावी असो, कधी तो परस्त्रीच्या नादाला लागलेला असो वा नाकर्ता असो. त्याच्या ठायीची स्त्रीची श्रद्धा विचलित होताना दिसत नाही. उदा. व्यंकटेश माडगूळकरांच्या पुढचे पाऊल मधील रखमा, नामदेव ढसाळ, हाडकी हाडवळा मधील बायजा इतकेच नाही तर नवरा नाकर्ता का असेना तो उपाशी झोपला तर ती ही उपाशीच राहते. उदा. पाचोळा.

वात्सल्य ही जैविक भावना आहे. स्त्री ही प्रत्यक्ष जननी जन्मदात्री असल्यानेच तिच्या पोटी या प्रेरणांची तीव्रता पुरूषापेक्षा अधिक असते. मुलापेक्षा मुलगीकडे तिच्या प्रेमाचे, वात्सल्याचे माप झुकते असते. हा पुरूषसत्ताक समाजव्यवस्थेचा प्रभाव आहे. रथचक्राची नायिका मोठा मुलगा हवा तसा घडवता येत नाही. हे पाहुन धाकट्या मुलाच्या शिक्षणावर भिस्त ठेवते. मुलासाठी घर सोडते. अपवादादाखल गो. नी. दांडेकरांची पडघवली मधील अंबुवहिनीला आपले सारसर्वस्व पडघवली वाटते. तसेच र. वा. दिघे यांच्या आई आहे शेतात कादंबरीतील जिजा ला शेतच आपली आई वाटते.

ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री चित्रणावर लेखकांच्या परंपरागत दृष्टिकोनाचा

ISBN: 978-81-89839-99-4

[illegible] व्यक्तिरेखा आणि
[illegible] आलेले नाही.
[illegible] ग्रामीण स्त्रीची
[illegible] तिच्या परंपरागत
[illegible] परिणाम म्हणावा,
[illegible] आहे. परिणामी
[illegible] तिच्या ठिकाणची
[illegible] यातूनच ती अगतिक,
[illegible] दिसते. कादंबरीत
[illegible] तिच्या मनाचा
[illegible] परस्वाधिनता,
[illegible] भावनिक परावलंबन,
[illegible] दुखावलाची भावना
[illegible] तिला ग्रासलेले

[illegible] मनाची सततची विवंचना
[illegible] दिवसाची चिंता छळत
[illegible] याची तिला भिती
[illegible] वावरणाऱ्या स्त्रीच्या
[illegible] आलेले आहे. उदा.

[illegible] झालेल्या स्त्रीच्या वाट्याला
[illegible] आणि हा बंदिखाना
[illegible] अशा संस्कृती निर्मित
[illegible] समाज जीवनात याच
[illegible] कादंबरीतून याच
[illegible] दडविण्याचा प्रयत्न काही
[illegible] म्हणून मराठी ग्रामीण
[illegible] यशस्वी ठरली आहे.
[illegible] चित्रणेही मराठी ग्रामीण
[illegible] अपरिहार्यता
[illegible] स्त्रियांची चित्रण
[illegible] स्त्रिया सत्ताकारण,
[illegible] प्रभावाने स्वैरवर्तनास

[illegible] आहे. सामाजिक,
[illegible] परंतु तिलाही स्वत:च्या
[illegible] तिच्या ठिकाणच्या

श्रध्दामूल्यांना आणि माणूस म्हणून त्या भावनांना ठेच पोहोचली की ती विरोधाचा पवित्रा घेते. अशावेळी तिच्या मनाविरूध्द काही घटित घडल्यावर विरोधाचे संघर्षाचे जे स्फुलिंग तिच्यामध्ये पेटते ते तिच्यातील पारंपारिक संस्काराचे द्योतक आहे असे म्हणावे लागते. याशिवाय एक माणूस म्हणून ही तिची कृतीउक्ती विचारात घ्यावी लागते. अशा परिस्थितीजन्य संघर्षशील पवित्रा घेणाऱ्या स्त्रियांची चित्रणे मराठीतील काही ठळक ग्रामीण कादंबरीत केलेली आढळून येतात.

संदर्भ ग्रंथ

१) ग्रामीण साहित्य एक चिंतन - द. ता. भोसले
२) ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध - नागनाथ कोतापल्ले
३) मराठी ग्रामीण कादंबरी - रवींद्र ठाकूर
४) ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री - डॉ. मोहन पाटील
५) साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ - डॉ. अंजली सोमण
६) ग्रामीण साहित्य :चिंतन आणि चर्चा - डॉ. वासुदेव मुलाटे

◆◆◆

ISBN: 978-81-89839-99-4

• विनम्र अभिवादन •

"

कुठलाच पर्याय न निवडणे, गप्प राहणे,
किंवा पुटपुटणे अस्पष्ट शब्दांतून
किंवा सोपा-सुरक्षित मार्ग शोधून काढणे
विरोध करण्यासाठी. हे सगळं रानटीपणाच्या बाजुने
उभे रहाण्याशिवाय दुसरे काहीच नाही !

"

-विद्रोही पत्रकार
स्मृतिशेष गौरी लंकेश

अमरावती
मो. ९२२६१ ३३८००
९२२५२ ३३८००

Women: Image and Reality / ISBN:978-81-89839-99-4

मराठी साहित्य व मानवी मूल्ये

संपादक
डॉ. गणेशचंद्र शिंदे
डॉ. संजय जगताप
डॉ. विश्वाधार देशमुख
डॉ. संगीता घुगे

मराठी साहित्य व मानवी मूल्ये

संपादक
डॉ. गणेशचंद्र शिंदे
डॉ. संजय जगताप
डॉ. विश्वाधार देशमुख
डॉ. संगीता घुगे

परिकल्पना

© सम्पादकाधीन

प्रथम संस्करण : 2022
ISBN : 978-93-95104-09-8
मूल्य : ₹ 995

शिवानंद तिवारी द्वारा परिकल्पना, के-37, अजीत विहार, दिल्ली-110084
से प्रकाशित और शेष प्रकाश शुक्ल, दिल्ली से टाइप सेट लेकर
कार्म्प्रेस प्रिंटर्स, दिल्ली-110032 में मुद्रित

वंदेय डॉ. शंकररावजी चव्हाण साहेब यांना समर्पित

डॉ. स्नेहा महांबरे गोवा, डॉ. अनंत राऊत नांदेड, डॉ. प्रतिभा कोकाटे नागपूर, डॉ. राजेंद्र राऊत, डॉ. कल्पना मेहरे अमरावती, डॉ. हंसराज जाधव पैठण, डॉ. पंडित शिंदे, डॉ कविता सोनकांबळे, डॉ. भारत भदाडे, डॉ. राजेश्वर दुडुकनाळे, डॉ. व्यंकटी पावडे, डॉ. साहेबराव शिंदे, डॉ. संभाजी जाधव, डॉ. बालासाहेब काळे, डॉ. माधव हैबतकर, डॉ. प्रल्हाद भोपे, डॉ वृंदा देशपांडे यासारख्या महत्त्वपूर्ण अभ्यासक संशोधकांनी आपले शोध निबंध या ग्रंथासाठी दिलेले आहेत. एकुण 74 वेगवेगळ्या विषयावर आलेल्या शोधनिबंधातून मानवी मूल्यांचा विचार विविध संदर्भ देऊन प्रकट झाला आहे. मानवी मूल्य आणि मराठी साहित्य असे सुंदर नाव या ग्रंथाला प्राप्त झाले आहे. या ग्रंथाचे संपादक महाविद्यालयाचे आदरणीय प्राचार्य डॉ. गणेशचंद्र शिंदे, मराठी विभाग प्रमुख डॉ. संजय जगताप, डॉ. विश्वाधार देशमुख, डॉ. संगीता पुगे यांनी या ग्रंथाचे सुरेख अशा प्रकारचे संपादन केले आहे. मानवी मूल्यांच्या जडणघडणीत महाविद्यालयाचा खारीचा वाटा असावा हाच प्रामाणिक उद्देश ठेवून हा ग्रंथ आपल्यासमोर सादर करीत आहोत. या ग्रंथाचे आपण निश्चितपणे स्वागत कराल, अशी आशा करतो. हा ग्रंथ विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक, संशोधक, अभ्यासक यांना भविष्यात संदर्भ ग्रंथ म्हणून महत्त्वपूर्ण असेल अशी आशा व्यक्त करतो.

–संपादक

अनुक्रम

1. [illegible] साहित्य आणि मानवी मूल्ये — 13
   डॉ. [illegible] बागडे
2. [illegible] समाजघडणीत साहित्याची भूमिका — 24
   प्रा. डॉ. अनंत दा. राऊत
3. [illegible] साहित्य प्रकारातून व्यक्त होणारी मानवी मूल्ये — 38
   डॉ. [illegible] सुहास प्रभु महांबरे
4. [illegible] मूल्य विधान — 47
   डॉ. हंसराज जाधव डॉ. सुवर्णा पाटील
5. [illegible] साहित्यातील मानवी मूल्ये — 55
   डॉ. प्रतिभा दलीकर कोकाटे
6. [illegible] समाजरचनेसाठी विज्ञान साहित्याची भूमिका — 59
   सौ. [illegible] संजय ठाकरे डॉ. कोमल ठाकरे
7. [illegible] मानवी मूल्ये — 64
   प्रा. डॉ. पंडित आनंदराव शिंदे
8. [illegible] व्यक्त होणारी जीवनमूल्ये — 68
   डॉ. [illegible] जोशी
9. [illegible] प्रश्न उपस्थित करणारी समकालीन मराठी कविता — 74
   डॉ. [illegible]
10. [illegible] आणि मानवी मूल्ये — 85
    प्रा. डॉ. [illegible] सोनकांबळे
11. [illegible] गायकवाडांच्या आत्मचरित्रातील मानवी मूल्ये — 91
    [illegible] वलगूजर
12. [illegible] साहित्यातील मानवी मूल्ये — 99
    डॉ. [illegible] शिंगोटे

13. मराठी विज्ञान कादंबरी आणि मानवी मूल्ये 109
—डॉ. [illegible]

14. भारतीय संविधान आणि मानवी मूल्ये 113
—डॉ. कविता चंद्रकांत [illegible]

15. संत साहित्य परंपरेत व्यक्त करण्यात आलेली मानवी मूल्ये 119
—डॉ. [illegible]

16. संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून येणारी मानवी मूल्ये : एक अभ्यास 125
—प्रा. प्रमोद म. इंगोले

17. संत साहित्य आणि मानवी मूल्ये 129
—डॉ. [illegible]

18. आधुनिक मराठी ग्रामीण कादंबरीतील मानवी मूल्यांचे स्वरूप 133
—प्रा. डॉ. [illegible]

19. लोकसाहित्यातील मानवी मूल्ये 141
—डॉ. किरण प्रभाकर [illegible]

20. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये 147
—डॉ. [illegible]

21. संतसाहित्य आणि मानवी मूल्ये 154
—डॉ. [illegible]

22. संत चोखामेळा यांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये 158
—प्रा. गणेश शिवाजी [illegible]

23. संत तुकारामांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये 167
—प्रा. डॉ. [illegible]

24. संत तुकाराम महाराज यांच्या सामाजिक अभंगातील मूल्यविचार 172
—प्रा. डॉ. मंजुषा वि. [illegible]

25. मराठी दीर्घकथा या साहित्यप्रकारातून व्यक्त होणारे मानवी मूल्ये 175
—प्रा. [illegible]

26. संत एकनाथांच्या स्फुट ग्रंथातील वैश्विक मानवी मूल्ये : एक अभ्यास 182
—डॉ. [illegible]

27. संत तुकाराम यांच्या अभंगातील मानवी मूल्ये [illegible]
—प्रा. डॉ. [illegible]

28. मानवी मूल्ये आणि राष्ट्रीय साहित्य [illegible]
—डॉ. [illegible]

29. संत साहित्यातील मूल्य विचार, संत साहित्यातील मानवी मूल्ये 202
—प्रा. डॉ. [illegible]

30. [illegible] 206
—प्रा. [illegible]

31. संत तुकारामांच्या [illegible] अभंगातून व्यक्त झालेली मानवी मूल्ये 213
—प्रा. डॉ. [illegible]

32. संत तुकाराम महाराजांच्या साहित्यातील मानवी जीवनमूल्यांचा विचार 216
—प्रा. [illegible]

33. [illegible] 221
—डॉ. [illegible]

34. मानवी मूल्यांचे दर्शन घडवणारा 'कृष्णाकाठ' [illegible] 229
—डॉ. [illegible] पाटील

35. [illegible] मूल्ये 236
—डॉ. [illegible]

36. ग्रामीण साहित्यातील मानवी मूल्ये 241
—डॉ. [illegible]

37. लोकसाहित्यातील मानवी जीवन मूल्ये 245
—प्रा. डॉ. [illegible]

38. [illegible] अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्यविचार एक दृष्टिक्षेप 250
—डॉ. [illegible]

39. संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन 256
—[illegible]

[illegible]

संदर्भ

[illegible]

१७. लीळाचरित्रातील मानवी जीवन मूल्ये

[illegible]

मानवी मूल्य असे म्हणतात. लीळाचरित्र या ग्रंथात 1) सामाजिक मूल्ये-अधिकार, कर्तव्य, न्याय 2) मानवी मूल्ये-1) नैतिक-न्याय, इमानदारी 2) अध्यात्मिक-शांती, प्रेम, अहिंसा 3) भौतिक मूल्ये-भोजन, मकान, वस्त्र याशिवाय अहिंसा, सत्य, संवेदनशीलता, स्वातंत्र्य, समता, न्याय, प्रामाणिकपणा, क्षमा, ध्येय, विवेकनिष्ठा, आत्मविश्वास, आत्मा, नम्रता, पवित्रता, एकाग्रता, करुणा, सहानुभूती, नीटनेटकेपणा, स्वच्छता, कार्यशीलता, शिस्त, स्वाभिमान, वैज्ञानिक दृष्टिकोन अशी कितीतरी मूल्य आहेत.

मानवतेचे महान पुजारी असलेल्या सर्वज्ञ श्री चक्रधरांनी बीड जवळच्या कुठल्यातरी गावात चमकारांच्या हातचा विडा खाऊन त्याला स्थिती दिली. त्याकाळात समाज हा जातीभेदाने अत्यंत हीन पातळीवर पोहोचला होता, माणसाचे माणूसपण पशुपेक्षाही हीन पातळीवर पोहोचले होते. त्याकाळात चर्मकाराची ब्राह्मणवर्गांनी त्याची जात माहित नव्हती तोपर्यंत पूजा केली. 'चर्मकार भेटी' या लीळेवरून श्री चक्रधरांना माणसामाणसात भेद मान्य नव्हता, कर्मचांडाळा पासी जाती चांडाळ चांग हे श्री चक्रधरांचे सूत्र होते. त्यांनी समाजात सर्व प्रकारची समता प्रस्थापित केली.

श्री चक्रधर हे कृतिशील समाजसुधारक होते. त्यांनी आपल्याकृतीतून जातीभेदाच्या अभेद्य भिंतींना तडा देण्याचे महान कार्य केले. त्यांनी स्थापन केलेल्या पंथात सर्वजातीची लोक होती. समाजातील सामाजिक विषमतेची मूळ समूळ उखडून टाकण्यासाठी त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केला. मातंगाच्या हातचा लाडू ते मंदिरातील ब्राह्मणांना प्रसाद म्हणून देतात. स्वामी एकदा जोगेश्वरीच्या मंदिरात असताना त्यांना भेटण्यासाठी तीन मातंग आले होते. त्यापैकी एकाने स्वामीचे दर्शन घेण्यासाठी मंदिरासमोर उभे राहण्याचे ठरवले. ही गोष्ट स्वामींना आऊसेने सांगितली. स्वामींनी त्या मातंगाची परीक्षा घेण्याचे ठरवले. त्यांनी आऊसे करवी प्रसाद म्हणून लाडू दिले व त्यांना घरी जाण्यास सांगितले आणि ती आत निघून गेली. परंतु तो मातंग मात्र तिथेच स्वामींच्या भेटीसाठी उभा होता. आऊसा त्यांच्यावर रागावली. परंतु तो म्हणाला आज माझा प्राण गेला तरी चालेल परंतु मी माझ्या देवाला बघितल्या शिवाय इथून हालणार नाही. त्याच्या अढळ श्रद्धा व भक्तीने स्वामी गहिवरलेत व त्याची भेट घेण्यास मंदिराबाहेर आलेत. स्वामींना पाहून तो मातंग खूप आनंदी झाला. त्याला कळत नव्हते की आपण स्वामींची पूजा कशी करावी. म्हणून त्याने स्वामींनी काही वेळा पूर्वी पाठवलेले प्रसादाचे लाडूच स्वामींना अर्पण केले. त्या लाडूचा प्रसाद स्वामींनी मंदिरातील ब्राह्मणांना देऊन समाजात समतेचे सामाजिक मूल्य रुजविले.

श्री चक्रधरांनी जगा, जगू द्या आणि जगवा चा मूलमंत्र समाजाला दिला. 'ससीचे रक्षण' या लीळेत श्री क्षेत्र सानवडी येथे ससाला जीवनदान दिले. येथे मानव आणि मानवेतर जीवाला जगण्याचा अधिकार, स्वातंत्र्य आहे. पारध्यांचा पैजेचा ससा मरणाच्या भीतीने सर्वज्ञांच्या मांडीखाली लपतो. त्यावेळी ससा मागणाऱ्या पारध्यांना श्री चक्रधर स्वामी म्हणतात येथे शरण आलेल्या काही मरण असे त्या ससाने तुम्हाला

[illegible] आग दिला नाही. तुमचं काहीच फळ नाही, मिळवत नाही तरी तुम्ही [illegible] पारू शकत नाही. स्वामिनी पारध्यांना हिंसापासून परावृत्त केले. मुंगीचे ही वैर [illegible], आपलेचे नी पाए मुंगी गंड न होआवी असे सर्वज्ञ सांगतात. त्यांनी [illegible] शांतता, प्रेम, स्नेह निर्माण केला. अहिंसेचे मूल्य रुजवले.

श्री चक्रधर स्वामींनी स्त्री पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. त्याकाळात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान दिले. सारंग पंडितांच्या मनातील स्त्री द्वेष दूर करताना स्वामी त्याला म्हणतात तुझा तो जीव आणि स्त्रियांचा काय जीव नसे? स्त्रियांचा आणि पुरुषांचा एकच परमेश्वर आहे. दोघांनाही जीव आहे. एकाच परमात्म्याची निर्मिती आहे. हा भेदाभेद पाळण्याचा अधिकार तुला कोणी दिला? तू जर असे केलेस तर तुला पाप लागेल. तुझे ज्ञान कधीच पूर्णत्वास जाणार नाही. तू आज मोठे पाप केले आहेस. त्याची शिक्षा तुला झालीच पाहिजे. सारंग पंडित खजील झाला. स्वामींना म्हणाला, 'माझ्याकडून महापाप झाले. आपण जो दंड मला द्याल तो मी भोगायला तयार आहे.' स्वामी त्याला म्हणतात तुला पश्चाताप झाला हे चांगले आहे. पण तू आज गुन्हा केला. म्हणून तू गंगेत (गोदावरीत) जाऊन उभा रहा. या प्रसंगातून स्वामींनी स्त्री पुरुष समतेचे मूल्ये पटवून दिले आहे.

'उकिरडा पहुड' या लीळेतून सर्वज्ञ श्री चक्रधरानी समाजाला स्वच्छतेचे मूल्य आपल्याकृतीतून स्पष्ट केले. गावातील रोगराई दूर करण्यासाठी गाव स्वच्छ करणे आवश्यक होते. एका कुत्रीने थंडीच्या दिवसात आपले पिल्ले झोपण्यासाठी उकीरड्यावर [illegible] खड्डा केलेला असतो. त्यात स्वामी झोपतात. एक स्त्री पहाटेच्या वेळी उकिरड्यावर [illegible] गरा टाकते. तेव्हा श्री चक्रधर अंगावरील धूळ झटकतात. उकिरडा व्याला. उकिरड्याने माणसाला जन्म दिला म्हणून सर्व गाव तो संपूर्ण परिसर स्वच्छ करतात. [illegible] मांडव घालतात. होमहवन होते. गावाची शांती करायची म्हणून गाव जेवण दिले जाते. यातून एकात्मता, स्वच्छता ही मूल्ये सर्वज्ञ रुजवितात.

'साधा मोदक विपलाणे' या लीळेतून श्री चक्रधरांनी कुठलेही कार्य करायचे [illegible] तर कार्याप्रती एकाग्रता व एकरूपता अत्यावश्यक असल्याचे सांगितले. [illegible] मठी अवस्थान' या लीळेतून सिंदिराणे हा राजाचा पाईक राजा राज्यभ्रष्ट [illegible] कोणाच्याही आश्रयाला गेला नाही. राजा जेव्हा पुन्हा सिंहासनावर बसला [illegible] सिंदिराणे याला आणावयास पालखी, सैन्य पाठविले. स्वतः राजाने त्याचे स्वागत केले. त्याला अर्धेराज्य देऊन सन्मानीत केले. यातून प्रामाणिकता, स्वामिनिष्ठा ही मूल्य स्वामींनी रुजवलीत.

समाजाला सचेत करण्याचे कार्य श्री चक्रधरांनी केले. सप्तव्यसनांपासून दूर [illegible] शिकवण दिली. मांस खाणे, दारू पिणे, जुगार खेळणे, हिंसा करणे, वेश्या [illegible] करणे आणि खोटे बोलणे ही सप्त व्यसने मनुष्याला पशुतुल्य बनवून त्याचा [illegible] नासा करतात. सुजान, सुशील चारित्र संपन्न युवक युवती निर्माण व्हाव्यात.

समाजाचे आधारस्तंभ म्हणून त्यांनी पुढे यावे ही स्वामींची इच्छा त्यांच्या तत्वज्ञानातून दिसून येते. माणसाने सात्विक जीवन जगावे, मधुरभाषी असावे, प्रयत्नांची कास न सोडता आणि परमेश्वर स्मरण करावे आणि प्राणीमात्रांवर दया करावी, प्रेम करावे, परस्परांमध्ये सलोख्याचे संबंध ठेवावे. आहार, आचार, विचार यातील सात्विकतेला महत्त्व दिले.

श्री चक्रधर स्वामींनी विटाळ चांडाळ मानणे त्याज्य होय. असे सूचीत केले. रजस्वला स्त्रीचा विटाळ मानणे ही चूकीचे आहे. विटाळाशीचा विटाळ मानावयाचा तर आपल्या शरीरातून लाळ, शेंबूड, मल, मूत्र इत्यादी प्रवाह वाहत असतो. त्याचा म्हणजे स्वतःच्या शरीराचा विटाळ का मानू नये? उमाईसा विटाळशी असल्यामुळे स्वामींना दुरूनच नमस्कार केला. त्यावेळी आपल्या पायाचा अंगठा मुद्दाम तिच्या कपाळाला लावून त्यांनी विनोदाने म्हटले की उमाई माझ्या अंगठ्याला तू विटाळ का केलास? आता काय गवेला न्यावा लागेल? अशाप्रकारे त्यांनी विटाळ कल्पनेची ते थट्टा करून वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण केला.

'राजसुयी अग्रपूजा' (अग्रपूजेचा मान उत्तरार्ध 459) या लीळेत ज्ञान सर्वश्रेष्ठ असते हे जीवनमूल्य रुजविले आहे. द्विजगोरक्षण अद्भुत-गोपालक (पूर्वार्ध ...) कर्मश्रेष्ठ असल्याची जाणीव करून देतात. क्षमाशीलता (उत्तरार्ध 600) या लीळेत ज्ञानांकुश महात्म्याला त्रास देण्याचे ज्यांनी पाप केले. त्यांनी पश्चाताप केला ... क्षमा केली. क्षमा करणे हे जीवन मूल्य या लीळेत आहे.

कला हे मानवी मूल्य रुजवितांना सर्व कलेचे, विद्येचे माहेर असणारे सर्वज्ञ कलाकारांच्या कला गुणांना मनापासून दाद देत असत. त्यांचा सन्मान करीत असत. श्री चक्रधर एके दिवशी चांगदेवाच्या देवळात गेले असता नृत्यांगना तिथे आली. नृत्यांगना व तिच्यासोबत चे सर्वजण स्वामींना वेधले. नृत्य करतांना नृत्यांगना ताल चुकली असता स्वामी हसले. तिला तिची चूक जाणवली. ती सर्वज्ञांना म्हणाली जाणतेविना कला पोरक्या झाल्या आहेत. 'गुंफेचोर बीढावण' या लीळेतून बोणेबाईच्या गुंफेतून चोर सर्व सामान घेऊन निघाला असता श्री चक्रधरांचे विराट रूप बघून गाठोळे तसेच टाकून चोर पळाला. यातून चोरी करू नये. प्रत्येकाने प्रामाणिकपणे कष्ट करावे हे मूल्य ते रुजवितात.

सर्वज्ञ श्री चक्रधरांचा आचार विचार हा विश्वाचे कल्याण साधणारा आहे. विश्वशांती, विश्वबंधुत्व यावर आधारलेली त्यांची तत्वप्रणाली आहे. जागतिकरणाच्या आजच्या काळात मनुष्य भौतिक सुखाच्या मागे लागून अतिशय आत्मकेंद्रित झाला. अशा परिस्थितीत श्री चक्रधरांच्या विचारांची आज समाजाला नितांत गरज आहे.

निष्कर्ष

1. लीळाचरित्र या आद्य मराठी बृहद् ग्रंथात मानवी जीवनमूल्ये ओतप्रोत भरलेली आहेत.

2. लीळा चरित्राचे चरित्र नायक श्री चक्रधर हे क्रांतीशील समाजसुधारक होते.
3. सर्वज्ञ श्री चक्रधरांना जीवोद्धाराचे व्यसन होते.
4. श्री चक्रधरांनी मराठी भाषेला धर्म भाषेचा दर्जा दिला.
5. श्री चक्रधरांनी परमेश्वर भक्तीचे गमक सांगून चीर सुखाचा, शांतीचा, प्रेमाचा मार्ग विश्वाला दाखविला.

संदर्भ

1. लीळाचरित्र, संपा. पुरुषोत्तम नागपूरे, ओंकार प्रकाशन, अमरावती.
2. लीळाचरित्र: संशोधन समीक्षा, डॉ. स्मिता ठाकरे, ओंकार प्रकाशन, अमरावती.
3. लीळाचरित्रातील समाजदर्शन-सुमन बेलवलकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
4. लीळाचरित्रातील स्त्री दर्शन, डॉ. सुशीला धाबे, सुगम प्रकाशन, अमरावती.
5. लीळा मौक्तिके, डॉ. राजेंद्र रंगराव राऊत, मेघा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती.
6. लीळाचरित्रातील कथनरूपे जननिष्ठ समीक्षा, डॉ. राजेंद्र रंगराव राऊत, मेघा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती.

परिकल्पना
के-37, अजीत विहार, दिल्ली-110084
मो. 9968084132, 7982062594
e-mail : parikalpana.delhi2016@gmail.com

ISBN 978-93-95104-09-8

Principal
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera

On the occasion of Diamond Jubilee Year 2022-23

Shri Sharda Bhavan Education Society's

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, NANDED

A Two day Inter-lingual, International Conference

on

"ETHICS AND HUMAN VALUES THROUGH LITERATURE" (EHVTL-22)

16th and 17th December, 2022

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mrs./Mr. डॉ.कल्पना त्र्यंबक मेहरे

of नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा

has participated in the Two Day Inter-lingual, International Conference on "ETHICS AND HUMAN VALUES THROUGH LITERATURE" (EHVTL-22) jointly organized by **the Departments of English, Hindi, Marathi and Urdu, Yeshwant Mahavidyalaya, Nanded and SRTM University, Nanded** on December, 16th - 17th, 2022.

He /She has attended/ presented a paper entitled

लीळाचरित्रातील मानवी मूल्ये

Principal
Narayanrao Rana Mahavidyalaya

Organizing Secretary	Organizing Secretary	Organizing Secretary	Organizing Secretary	Convener & Chief Organizer
Dr. L. V. Padmarani Rao	Dr. Sandip S. Paikrao	Dr. S. M. Durrani	Dr. Sanjay Jagtap	Dr. [illegible]
Head, Department of English	Head, Department of Hindi	Head, Department of Urdu	Head, Department of Marathi	Principal

[illegible]

जगदंब महाविद्यालय, अचलपूर शहर

(कला वाणिज्य व विज्ञान)

हीरक व सुवर्ण महोत्सव २०२२

एक दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र

मराठी रंगभूमी- आजचे वर्तमान : चर्चा व चिंतन

- प्रमाणपत्र -

प्रा. डॉ. कल्पना व्यं. मेहरे, मराठी विभाग प्रमुख, [illegible]

यांनी दि. [illegible] ऑक्टोबर २०२२ रोजी महाविद्यालयात आयोजित

मराठी रंगभूमी- आजचे वर्तमान : चर्चा व चिंतन

या चर्चासत्रात [illegible]

नव्वदोत्तर मराठी नाटक

[illegible]

अध्यक्ष | प्राचार्य | समन्वयक

मराठी रंगभूमी आणि आजचे वर्तमान

डॉ. सतीश पावडे
मुख्य संपादक

डॉ. भूमिका वानखडे
कार्यकारी संपादक

डॉ. पी. जी. रोहणकर
प्राचार्य तथा प्रबंध संपादक

चर्चासत्र : संयोजक

जगदंब महाविद्यालय

अचलपूर शहर

यशवंतराव चव्हाण
जीवन व कार्य

ईगल लीप प्रकाशन, पुणे

यशवंतराव चव्हाण जीवन व कार्य

संपादक : प्रा. डॉ. शरद वाघोले
प्रा. डॉ. प्रमोद देवके

प्रकाशन आणि मुद्रक

संदेश दादाराव पहुळकर,
ईगल प्रिंटर्स अँड पब्लिशर प्रा.लि. पुणे
ऑफिस नंबर २८, विशाल रेसिडेन्सी, कासरवाडी पुणे
संपर्क : ८६०००७१६३४

ISBN : 978-81-957896-0-3

प्रथमावृत्ती :

२५ नोव्हेंबर २०२२

अक्षर मांडणी :

शिव पौळ, ईगल इन्फोमेडीया, पुणे

9 788195 789603

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्मिती अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी – फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणूकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगी शिवाय करता येणार नाही. यासाठी सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

अनुक्रमणिका

अ.क्र	लेखकाचे नाव	शीर्षक	पा.नं
१.	प्रा. डॉ. माधुरी म. पाटील	प्रतिभासंपन्न राजकीय व्यक्तिमत्व - यशवंतराव चव्हाण	११
२	डॉ. गजानन संतोषराव कुबडे	यशवंतराव चव्हाण यांचे कृषी विषयक विचार	१७
३	डॉ कल्पना व्यं. मेहरे	यशवंतराव चव्हाण यांचे वाङ्मयीन कार्य	२२
४	प्रा. सुषमा सुरेश जाजु	यशवंतराव चव्हाणांचे शैक्षणिक कार्य	२७
५	डॉ. निलम छंगाणी	यशवंतराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्राच्या विकासातील योगदान	३३
६	डॉ. मधुकर ताकतोडे	यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार	४०
७	डॉ. दयाळू किसन राठोड	यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण- महाराष्ट्राचे शिल्पकार	४६
८	प्रा.कु.पल्लवी र. देशमुख	यशवंतराव चव्हाण जीवन आणि सामाजिक कार्य	५५
९	डॉ. दीपक विजय जयस्वाल	यशवंतराव चव्हाण नीती संपन्न राजकारणी	५८
१०	प्रा.डॉ.गजानन गोपाळराव हेरोळे	यशवंतराव चव्हाणांची वैचारिक भूमिका	६४
११	डॉ. सुनील ए. राठोड	यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण व मराठी साहित्य	६९
१२	प्रा.डॉ. प्रमोद दामोदर देखके	यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	७८

03 यशवंतराव चव्हाण यांचे वाङ्मयीन कार्य

डॉ कल्पना त्र्यं. मेहरे
प्रमुख मराठी विभाग
नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा जिल्हा अमरावती.
भ्रमणध्वनी ९९२२९४५३२६

प्रास्ताविक :

आधुनिक महाराष्ट्र राज्याचे शिल्पकार पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हा यांनी भारताच्या स्वातंत्र लढ्यात सहभाग घेतला. त्यांनी काही काळ भारता उपप्रधानमंत्री, संरक्षणमंत्री म्हणून काम केले. उत्कृष्ट संसदपटू, उदारमवादी अभ्यासू, व्यक्तीम व म्हणून त्यांची ख्याती आहे. ते रसिक व साहित्यिकही होते अनेक कवी, संपादक आणि अनेक मराठी, हिंदी लेखकांशी त्यांचा निकटचा संबं होता. त्यांनी आपल्या लेखनात समाजवादी लोकशाहीचा पुरस्कार केला राजकारणाप्रमाणेच समाजकारण, साहित्य, कला इत्यादी क्षेत्रातही त्यांना विशेष र होता. त्यांनी मराठी भाषेतला राज्यभाषेचा दर्जा दिला मराठी सोबतच हिंदी, इंग्र या भाषांचा पुरस्कार केला.

महाराष्ट्राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या आधुनि महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हटले जाते. त्यांनी आधुनिक महाराष्ट्राच्या विकासाचा पाय घातला. त्यांनी हा पाया घालतांना अनेक अंगानी राज्याच्या आणि देशाच्य विकासाचा विचार केला होता. तो काळ पारतंत्र्याचा होता. १९३१ मध्ये शाले शिक्षण घेत असताना तिरंगा फडकविल्याबद्दल त्यांना एक महिन्याच्या तुरुंगवासाच शिक्षा भोगावी लागली. या काळातील वाचनातून त्यांना गांधीवाद मार्क्सवादाच्या विचारांचा परिचय झाला. महाविद्यालयीन शिक्षण त्यांनी राजारा महाविद्यालय कोल्हापूर येथे घेतले. कोल्हापूरचे वातावरण स्वातंत्र चळवळील पोषक होते. तेथेच ते स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाले. यशवंतराव चव्हाण यां स्वतःचे हे एक वैचारिक अधिष्ठान होते. निरंतर वाचन आणि अनुभव यातून त्यांच्य

व्यक्तिमत्वाला वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले होते.

देशातला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५६ ला भाषावार प्रांतरचना झाली राज्यकारभार करणे सोयीचे व्हावे आणि त्या त्या प्रांतिक भाषेत शिक्षण होता यावे व इतरही व्यवहार सुलभ पद्धतीने करता यावे हा त्या मागील हेतू होता. यशवंतराव चव्हाण यांनी १ मे १९६० ते १९ नोव्हेंबर १९६२ या काळात स्वातंत्र्य महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून जबाबदारी पार पाडली. महाराष्ट्राज्याची मराठी ही भाषा आहे यशवंतराव चव्हाण यांची मराठी ही मातृभाषा असून तिच्यावर त्यांचे अतिव प्रेम होते, अभिमान होता. पण त्यांचे हे मराठी भाषेविषयाचे प्रेम अतिशय डोळस होते. त्यांचे मराठी, हिंदी, इंग्रजी या भाषा विषयी मांडलेले विचार अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

यशवंतराव चव्हाण हे कुशल प्रशासक विचारवंत व साहित्यिक होते शिवनेरीच्या नौबती युगांतर, विचारधारा, सह्याद्रीचे वारे भूमिका (भाषण संग्रह) ऋणानुबंध (ललित लेख, संग्रह) आणि कृष्णाकाठ (आत्मचरित्र) इत्यादी त्यांची साहित्यसंपदा आहे. या साहित्य संपदेतून त्यांची विचारधारा अभिव्यक्त झाली आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांनी मराठी भाषेच्या विकासासाठी मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, भाषा सल्लागार मंडळ आणि महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळाची स्थापना केली.मराठी भाषेच्या विकासाला चालना मिळावी म्हणून मंत्रालयात स्वतंत्र भाषा विभाग सुरू केला. १९०५ मध्ये कराड येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते स्वागताध्यक्ष होते.

ज्या भाषेत शब्द भंडार दर्जेदार आणि वाङ्मय निर्मिती जास्त तीच भाषा अधिक समृद्ध होत जाते. याची यशवंतराव यांना चांगलीच जाण होती. त्यांच्या वाढदिवसाच्या समारंभात ते मराठी विषयी असे म्हणाले की नव्या महाराष्ट्रात मराठी भाषेचे काम करायचे आहे. ही विनंती त्यांनी लेखकांना केली. मराठी भाषेत शब्दांची वाणवा आहे. तेव्हा जुने शब्द तर वापराच पण नवीन अमृतासारखे शब्द आणि विचार शोधून काढा. नवीन शास्त्राच्या ज्ञानाचा इमला उभा करावयाचा आहे. तो तोलून धरतील असे शब्द निर्माण करा. केवळ भूतकाळाकडे पाहून चालणार नाही. भविष्य काळात पुढे जायचे आहे भूतकाळातील परंपरा आपण सध्या कुठे आहोत व कुठे जवयाचे आहे हे सांगतात त्यांच्या या आव्हानाचा इष्ट परिणाम झाला.

यशवंतराव चव्हाणांना हे माहीत होते की, भाषेच्या समृध्दीवरून समाजाच्या

मानसिक आणि वैचारिक समृध्दीची कल्पना करता येते, भाषा हे अभिव्यक्तीचे प्रमुख साधन आहे. भाषा ही केवळ पुस्तकात बंदिस्त करून तिचा विकास होत नाही. तर तिचा जास्तीत जास्त वापर सर्व घटकात होणं गरजेचे आहे. मराठवाडा विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभात भाषेच्या संदर्भात ते म्हटलेत की, भाषेचा विकास हा केवळ भाषेच्या ललित साहित्याच्या संदर्भात होतो. ही समजूत चुकीची आहे निरनिराळ्या वैज्ञानिक शास्त्रांचा अविष्कार जेव्हा भाषा करू लागते तेव्हाच तिचा खरा विकास झाला असे म्हणता येईल तेव्हा साहित्यकारांबरोबर शास्त्रज्ञ इतिहासकार, त वज्ञ हे सर्वजण मराठी भाषेच्या संवांगीन विकासाला चालना देतील असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केल्या.

नव्या महाराष्ट्रराज्यात यशवंतरावांनी कलावंत साहित्यिकांना मानधन सुरु केले. गाण सम्राट बालगंधर्वांना दरमहा पाचशे रुपये मानधन जाहीर केले कवी यशवंतांना महाराष्ट्र कवी हा किताब देऊन त्यांनाही दरमहा ३०० रुपये मानधन सुरु केले. उत्तम ग्रंथांना पुरस्कार योजना राबविली नवा विचार व्यक्त करण्यासाठी नवा शब्दही निर्माण केला पाहिजे. या गोष्टीचा त्यांनी आग्रह धरला भाषिक राज्याची स्थापना हे त्यांचे साधन होते. तर जनतेचा विकास हा त्यांचा ध्यास होता.

यशवंतराव चव्हाण यांची वाणी आणि लेखनी दोन्हीही मोहक होती. अहमदनगर जिल्ह्यातील कोपरगाव येथे महाविद्यालयाच्या पायाभरणी समारंभातील भाषणात त्यांनी थ्री लँग्वेज फॉर्म्युल्याचा पुरस्कार केला त्यांच्या मते शिक्षणात मातृभाषा, मातृभाषेच्या जोडीला हिंदी आणि हिंदीच्या जोडीला काही काळ तरी इंग्रजी हिन्दुस्थानांमध्ये राहणे आवश्यक आहे. उच्चशिक्षण हे मातृभाषेतून झाले पाहिजे. शिक्षण खालच्या थरापर्यंत पोहोचवायचे असले तर ते मातृभाषेतून दिले पाहिजे. लोकभाषा, ज्ञानभाषा झाली पाहिजे.

यशवंतरावांनी मराठी भाषेबरोबरच हिन्दी भाषेविषयी भूमिका मांडली. त्यांच्या भाषण संग्रहात राष्ट्रभाषा हिन्दी व राष्ट्रभाषेचा प्रश्न ही दोन भाषणे आहेत भारतासारख्या बहुभाषिक राष्ट्रात संपर्क भाषेची मोठी गरज आहे. यशवंतरावांनी हिन्दीकडे संपर्क भाषा म्हणून पाहिले. संपर्क भाषा ही सहज बोलता येण्यासारखी असावी ती जास्तीत जास्त लोकांना यायला हवी आणि हिन्दीच्या बाबतीत ते सहज शक्य आहे असे त्यांना वाटत होते.

हिंदी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या आणि प्रदेश लक्षात घेऊन हिंदीला राष्ट्रभाषेचा जो दर्जा दिला तो दर्जा टिकविता आला पाहिजे. आणि हे काम साहित्यिकांचे आहे. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून हिंदीचा प्रचार करण्याची आवश्यकता आहे. परंतु हिंदी भाषेतील शब्दसंपत्ती अशा प्रकारे वाढविली पाहिजे की, त्यामुळे आधुनिक विचार प्रवाह, शास्त्रीय व तांत्रिक विशय आणि त्याच प्रमाणे राज्यकारभार यांची संपूर्ण गरज ती चांगल्याप्रकारे भागवू शकेल. या दिशेने केंद्रीय सरकारतर्फे उच्च पातळीवर बरेच कार्य चालू आहे. हे महान कार्य त्वरीत पूर्ण होण्यासाठी सर्वच हिंदी साहित्यिकांच्या हार्दिक सहकार्यांची विशेष आवश्यकता आहे.

कोणत्याही भाषांमधील वाक्यप्रचार, म्हणी, शब्द यांचा परस्परांशी देवाण-घेवाण झाली पाहिजे हे काम साहित्यिक, अनुवादक किंवा भाषांतरकार करू शकतात त्यामुळे भाषा समृध्द बनतात. हिंदीच्या बाबतीत हे काम होणे आवश्यक असल्याचे ते म्हणतात लिपी आणि भाषेचा अन्योन्य संबंध आहे. किंबहुना लिपीविना भाषा लुळीपांगळी ठरते हिंदीच्या प्रसारामध्ये लिपीची मोठी अडचण ठरते. यावर त्यांनी एक तोडगा सूचविला होता तो म्हणजे भारतातील प्रमुख भाषांसाठी एकाच लिपीचा वापर करायचा. यामुळे लोकांनाही हिंदी भाषा लवकर शिकता येईल असे त्यांचे मत होते. हिंदीच्या बाबतीत आणखी एक बाब म्हणजे तिला राष्ट्रभाषेचा दर्जा दिल्यामुळे तिच्या वापरातून राष्ट्रीय एकात्मतेची निश्चित वाढ होण्यास मदत झाली आहे. म्हणून हिंदीचा प्रचार आणि प्रसार करण्यात कमी पडणार नाही असे वचन यशवंतरावांनी दिले होते.

१५ ऑक्टोबर १९६० रोजी मराठवाडा विद्यापीठाच्या दीक्षांत समारंभ संपन्न झाला. त्या कार्यक्रमात यशवंतराव प्रमुख पाहुणे होते. त्यावेळी केलेल्या भाषणात ते म्हणतात. अर्थात मराठीच्या अभ्यासाबरोबर राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी, सर्व भाशांची मायभाषा व प्राचीन संस्कृतीची भाषा म्हणून संस्कृत व आंतरराष्ट्रीय व्यवहारची भाषा म्हणून इंग्रजी या भाषांचाही अभ्यास करणे आपणाला आवश्यक आहे. इतिहासाने इंग्रजी भाषेशी आपला जो घनिष्ठ संबंध आला त्यामुळे इंग्रजी भाषा आपल्याला परकी राहिलेली नसून तिने आपले फार मोठे हितच साधले आहे व त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय व्यवहारही सुलभ केला आहे. संशोधन, वैद्यकीयशास्त्र आणि इंजिनिअरींग या क्षेत्रासाठी इंग्रजीत जे शब्दभांडार आहे ते मिळविण्यासाठी इंग्रजीचा व्देष करून चालणार नाही.

मानसिक आणि वैचारिक समृध्दीची कल्पना करता येते, भाषा हे अभिव्यक्तीचे प्रमुख साधन आहे. भाषा ही केवळ पुस्तकात बंदिस्त करून तिचा विकास होत नाही. तर तिचा जास्तीत जास्त वापर सर्व घटकात होणं गरजेचे आहे. मराठवाडा विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभात भाषेच्या संदर्भात ते म्हटलेत की, भाषेचा विकास हा केवळ भाषेच्या ललित साहित्याच्या संदर्भात होतो. ही समजून चुकीची आहे निरनिराळ्या वैज्ञानिक शास्त्रांचा अविष्कार जेव्हा भाषा करू लागते तेव्हा तिचा खरा विकास झाला असे म्हणता येईल तेव्हा साहित्यकारांबरोबर शास्त्रज्ञ इतिहासकार, त वज्ञ हे सर्वजण मराठी भाषेच्या सर्वांगीन विकासाला चालना देतील असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केल्या.

नव्या महाराष्ट्रराज्यात यशवंतरावांनी कलावंत साहित्यिकांना मानधन सुरू केले. गाण सम्राट बालगंधर्वांना दरमहा पाचशे रुपये मानधन जाहीर केले कवी यशवंतांना महाराष्ट्र कवी हा किताब देऊन त्यांनाही दरमहा ३०० रुपये मानधन सुरू केले. उत्तम ग्रंथांना पुरस्कार योजना राबविली नवा विचार व्यक्त करण्यासाठी नवा शब्दही निर्माण केला पाहिजे. या गोष्टीचा त्यांनी आग्रह धरला भाषिक राज्याची स्थापना हे त्यांचे साधन होते. तर जनतेचा विकास हा त्यांचा ध्यास होता.

यशवंतराव चव्हाण यांची वाणी आणि लेखनी दोन्हीही मोहक होती. अहमदनगर जिल्ह्यातील कोपरगाव येथे महाविद्यालयाच्या पायाभरणी समारंभातील भाषणात त्यांनी थ्री लँग्वेज फॉर्म्युल्याचा पुरस्कार केला त्यांच्या मते शिक्षणात मातृभाषा, मातृभाषेच्या जोडीला हिंदी आणि हिंदीच्या जोडीला काही काळ तरी इंग्रजी हिन्दुस्थानांमध्ये राहणे आवश्यक आहे. उच्चशिक्षण हे मातृभाषेतून झाले पाहिजे. शिक्षण खालच्या थरापर्यंत पोहोचवायचे असले तर ते मातृभाषेतून दिले पाहिजे. लोकभाषा, ज्ञानभाषा झाली पाहिजे.

यशवंतरावांनी मराठी भाषेबरोबरच हिन्दी भाषेविषयी भूमिका मांडली. त्यांच्या भाषण संग्रहात राष्ट्रभाषा हिन्दी व राष्ट्रभाषेचा प्रश्न ही दोन भाषणे आहेत. भारतासारख्या बहुभाषिक राष्ट्रात संपर्क भाषेची मोठी गरज आहे. यशवंतरावांनी हिन्दीकडें संपर्क भाषा म्हणून पाहिले. संपर्क भाषा ही सहज बोलता येण्यासारखी असावी ती जास्तीत जास्त लोकांना यायला हवी आणि हिन्दीच्या बाबतीत ते सहज शक्य आहे असे त्यांना वाटत होते.

हिंदी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या आणि प्रदेश लक्षात घेऊन हिंदीला राष्ट्रभाषेचा जो दर्जा दिला तो दर्जा टिकविता आला पाहिजे. आणि हे काम साहित्यिकांचे आहे. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून हिंदीचा प्रचार करण्याची आवश्यकता आहे. परंतु हिंदी भाषेतील शब्दसंपत्ती अशा प्रकारे वाढविली पाहिजे की, त्यामुळे आधुनिक विचार प्रवाह, शास्त्रीय व तांत्रिक विशय आणि त्याच प्रमाणे राज्यकारभार यांची संपूर्ण गरज ती चांगल्याप्रकारे भागवू शकेल. या दिशेने केंद्रीय सरकारतर्फे उच्च पातळीवर बरेच कार्य चालू आहे. हे महान कार्य त्वरीत पूर्ण होण्यासाठी सर्वच हिंदी साहित्यिकांच्या हार्दिक सहकार्यांची विशेष आवश्यकता आहे.

कोणत्याही भाषांमधील वाक्यप्रचार, म्हणी, शब्द यांचा परस्परांशी देवाण-घेवाण झाली पाहिजे हे काम साहित्यिक, अनुवादक किंवा भाषांतरकार करू शकतात त्यामुळे भाषा समृध्द बनतात. हिंदीच्या बाबतीत हे काम होणे आवश्यक आहे. ते म्हणतात लिपी आणि भाषेचा अन्योन्य संबंध आहे. किंबहुना लिपीविना भाषा लुळीपांगळी ठरते हिंदीच्या प्रसारामध्ये लिपीची मोठी अडचण ठरते. याबर त्यांनी एक तोडगा सूचविला होता तो म्हणजे भारतातील प्रमुख भाषांसाठी एकाच लिपीचा वापर करायचा. यामुळे लोकांनाही हिंदी भाषा लवकर शिकता येईल असे त्यांचे मत होते. हिंदीच्या बाबतीत आणखी एक बाब म्हणजे तिला राष्ट्रभाषेचा दर्जा दिल्यामुळे तिच्या वापरातून राष्ट्रीय एकात्मतेची निश्चित वाढ होण्यास मदत झाली आहे. म्हणून हिंदीचा प्रचार आणि प्रसार करण्यात कमी पडणार नाही असे वचन यशवंतरावांनी दिले होते.

१५ ऑक्टोबर १९६० रोजी मराठवाडा विद्यापीठाच्या दीक्षांत समारंभ संपन्न झाला. त्या कार्यक्रमात यशवंतराव प्रमुख पाहुणे होते. त्यावेळी केलेल्या भाषणात ते म्हणतात. अर्थात मराठीच्या अभ्यासाबरोबर राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी, सर्व भाशांची मायभाषा व प्राचीन संस्कृतीची भाषा म्हणून संस्कृत व आंतरराष्ट्रीय व्यवहारची भाषा म्हणून इंग्रजी या भाषांचाही अभ्यास करणे आपणाला आवश्यक आहे. इतिहासाने इंग्रजी भाषेशी आपला जो घनिष्ठ संबंध आला त्यामुळे इंग्रजी भाषा आपल्याला परकी राहिलेली नसून तिने आपले फार मोठे हितच साधले आहे व त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय व्यवहारही सुलभ केला आहे. संशोधन, वैद्यकीयशास्त्र आणि इंजिनिअरींग या क्षेत्रासाठी इंग्रजीत जे शब्दभांडार आहे ते मिळविण्यासाठी इंग्रजीचा व्देष करून चालणार नाही.

※ लेखक परिचय ※

डॉ. शरद जा. वाघोळे

एम. ए.,पीच्.डी. (मराठी लोकसाहित्य)

मराठी विभाग प्रमुख

यशवंतराव चव्हाण कला व विज्ञान महाविद्यालय

मंगरूळपीर, जि.वाशीम

संशोधन प्रबंध ''अकोट तालुक्यातील मराठी लोकसाहित्याचा चिकित्सक अभ्यास''
आंतरराष्ट्रीय परिषद, राष्ट्रीय परिषद यामध्ये निबंध वाचन व सहभाग

- गीता साहित्य प्रकाशन मंडळ, सदस्य
- भावमाला नियतकालिक संपादक मंडळ, सदस्य

※ प्रकाशित ग्रंथ ※

※ भुलाबाईची गाणी : आकलन आणि आस्वाद

※ संपा. आभाळमाया चरित्र ग्रंथ

※ लोकसाहित्यातील विधिपूजा (आगामी)

※ वऱ्हाडी लोकगीत आकलन आणि आस्वाद (आगामी)

प्रा.डॉ.प्रमोद देवके

एम. ए.,पीच्.डी. सहयोगी प्राध्यापक

यशवंतराव चव्हाण कला व विज्ञान महाविद्यालय

मंगरूळपीर, जि.वाशीम

संशोधन प्रबंध '' साधना साप्ताहिकाच्या प्रबोधन व वाङमय विषयक कामगिरीचा चिकित्सक अभ्यास ''

- आंतरराष्ट्रीय परिषद
- राष्ट्रीय परिषद यामध्ये निबंध वाचन व सहभाग

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

SNO 57/4/5 Balaji Colony, Nr. Hanuman Mandir,
Bijali Nagarshivnagar, Chinchwad, Pune, MH - 411033.

Contact : 7083766990 / 8600071634
Email : eagleleap.pp@gmail.com

9 788195 789603

Contributed Chapter/Research Article in

Published on 18 October 2022 With ISBN No.

He / She Contributed Book Chapter entitled

EDITOR

EDITOR

CEO & Publisher

Registration No. : 1919643

ईगल लीप

प्रिंटर्स अँड पब्लिशर्स प्रा. ली.

यशवंतराव चव्हाण जीवन व कार्य

This is to certify that Mr./Ms./Mrs.

डॉ कल्पना त्र्यं. मेहरे

of नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा जिल्हा अमरावती. has

Cantributed Chapter/Research Article in "यशवंतराव चव्हाण जीवन व कार्य"

Published on 08 October 2022. With ISBN No : 978-81-957896-0-3

He / Sbe Contributed Book Chapter entitled

यशवंतराव चव्हाण यांचे वाङ्मयीन कार्य

संदेश दा. पडुळकर
CEO & Publisher
Eagle Leap Printers And Publisher Pvt. Ltd.

Principal
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera

प्रा. डॉ. शरद वाघोळे
EDITOR

प्रा. डॉ. प्रमोद देवके
EDITOR

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती

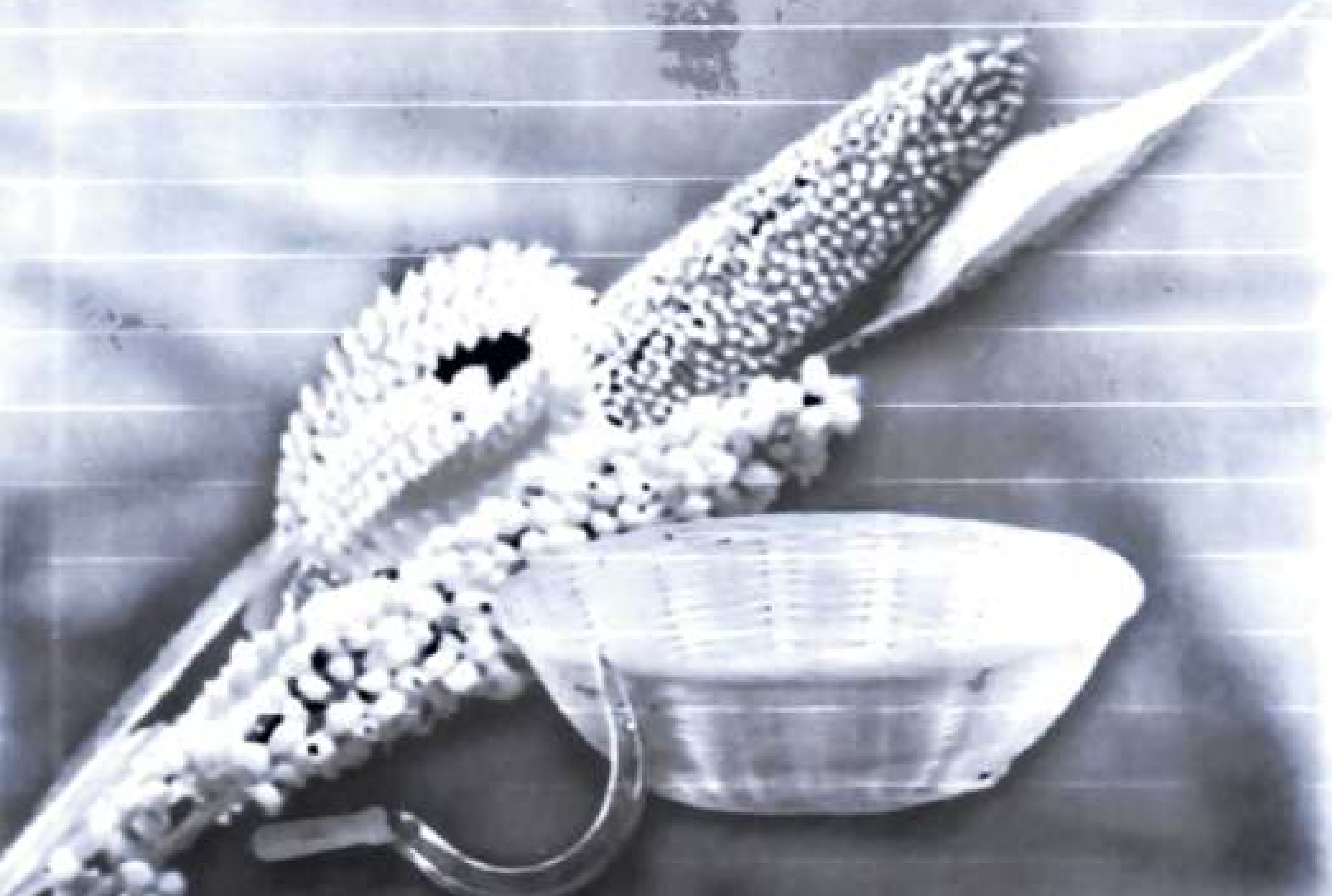

डॉ. संतोष चतुर
डॉ. गोपाल ढोले

Prashant

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती

© प्रा. डॉ. संतोष चतुर

▮ प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

▮ दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520, 2232800
www. prashantpublications. com
prashantpublication. jal@gmail. com

▮ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
सप्टेंबर, 2021
978-93-91391-69-0
₹ 395/-

▮ मुखपृष्ठ । अक्षरजुळणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www. prashantpublications. com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab. com • amazon. com • play. google. com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. सदर पुस्तकाची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची राहील. लेखकाने मांडलेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत असतील असे नाही.

: संपादकीय :

ग्रामीण भागातील शिकलेल्या पिढीला १९६० च्या आसपास सांस्कृतिक भान आले. आपण अनुभवलेले अनुभव, अनुभवत असलेले खेडे आणि ते जीवन साहित्याचा विषय होऊ शकते याची त्यांना जाणीव झाली. आपण वाचतो ते प्रस्थापित मराठी साहित्य समग्र जीवनाचे चित्रण करीत नाही. खरेतर खेड्यात राहणारी माणसे आणि शेती, निसर्ग, पशुपक्षी, पिके, जमिनीचा प्रकार, जलसंधारण यांचा अतूट संबंध असतो. ग्रामीण विभाग म्हणजे केवळ खेडी असलेला विभाग नव्हे, तर निसर्गाच्या साधनसंपत्तीवर आणि शेतीनिष्ठ जीवन पद्धतीवर त्यांची उपजीविका चालते असे खेड्यातील, खेड्याच्या भोवतीचे, रानावनातील, भटके असे सर्व लोक जेथे राहतात असा सर्व विभाग होय. या विभागातून उपजीविकेसाठी शहरात जाणारे व तेथे काम धंदा करणारे परंतु मूळच्या आपल्या खेड्याची प्रत्यक्ष किंवा मानसिक पातळीवर संबंध ठेवणारे जनसामान्य 'ग्रामीण' या संज्ञेत समाविष्ट आहेत.

ग्रामीण माणसाचे त्याच्या काळ्या आईवरील, पिकावरील, झाडावरील, पशुधनावरील, घनिष्ठ प्रेम आणि जिव्हाळा लक्षणीय असतो. ग्रामीण जीवन काबाडकष्टांचे, हालअपेष्टांचे असते. तरीपण त्यांच्या जीवनात आनंदाचे क्षण सुद्धा असतात. दुधाच्या सायीपासून तर शेणाच्या पोवट्यापर्यंत त्यांचे भावबंध गुंतलेले असतात. प्रतिकूल परिस्थितीतही जगण्याचे चिवट बळ त्यांनी आत्मसात केलेले असते. शेतकरी-शेतमजूर, अलुते-बलुते यांचे परस्पर संबंध घट्ट आवळले गेले आहेत. यांत्रिकीकरणामुळे जुनी गावगाडा पद्धती मोडकळीस आली आहे. पण ती संपूर्ण नष्ट झाली नाही. शेती, पिके, उत्पादन पद्धती, अतिवृष्टी, अनावृष्टीचा ग्रामीण जीवनावर होणारा परिणाम यामुळे रावाचा रंक आणि रंकाचा राव होतो. ग्रामीण माणसाचा विचार शेती आणि त्याचे पशुधन वगळून करताच येत नाही. शेती आणि पशुधन यांची कोणत्याही कारणाने परवड होऊ नये असे शेतकऱ्यांना वाटते.

बदलत्या काळानुसार शेतीनिष्ठा बदलत आहे. शहराजवळील शेतकरी शेतीचे प्लॉटिंग करून शेती विकत आहेत. शेती विकणाऱ्या शेतकऱ्याच्या मनातील ताण-तणाव, त्यांची आर्थिक स्थिती आपण लक्षात घेतली पाहिजे. अनावृष्टी, अतिवृष्टी, गारपीट, पिकांवरील कीड यासारख्या निसर्ग

: अनुक्रमणिका :

- ग्रामीण साहित्य : स्वरूप, स्थिती, गती आणि अपेक्षा, आव्हाणे १५
  प्रा. डॉ. गजानन लोहवे
- ग्रामीण साहित्य : संकल्पना, प्रेरणा व विशेष २२
  प्रा. रेखा व्ही. इंगोले
- ग्रामीण साहित्याची परंपरा २७
  प्रा. डॉ. अनुराधा ग. फुले
- ग्रामीण साहित्याची चळवळ ३४
  प्रा. सौ. हेमा शि. जवंजाळ
- ग्रामीण कृषी जीवन आणि संस्कृती काल-आज-उद्या ४०
  डॉ. दिपाली प्र. गावंडे
- ग्रामीण कृषी जीवन व संस्कृती ५०
  प्रा. फिरोज माहाळा
- ग्रामीण साहित्य व लोकसाहित्य अनुबंध ५५
  डॉ. भाऊसाहेब दादासाहेब गव्हाणे
- लोकजीवनातील लोकसमजुती ६३
  डॉ. कांत जाधव
- लोकसंस्कृती आणि लोककलावंत ७३
  प्रा. पुरुषोत्तम एस. निर्मळ
- ग्रामीण साहित्य आणि लोकसाहित्य : अनुबंध ८०
  डॉ. ममता व. दधने
- शेती जीवनाची दैन्यावस्था रेखाटणारी सचिन वसंत पाटील यांची ग्रामीणकथा ८४
  डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे
- ग्रामीण साहित्यातील ग्रामजीवनाचे वास्तव ९२
  डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील

- ग्रामीण सामाजिक वास्तव ९७
  डॉ. आर. व्ही. मोरे
- ग्रामीण साहित्यातील सामाजिक वास्तवाचे स्वरूप : एक आढावा १०२
  प्रा. सिद्धार्थ इंगोले
- ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री १०९
  डॉ. अनुराधा बसंत गुजर
- आजचे ग्रामीण वास्तव ११३
  प्रा. डॉ. नागोराव को. सोरे
- ग्रामीण जीवनातील स्त्रियांच्या समस्या ११८
  प्रा. डॉ. संगीता घुईखेडकर
- ग्रामीण जीवन व प्रसारमाध्यमे १२४
  प्रा. सुरेश किसनराव इंगळे
- राष्ट्रसंतांचा ग्रामरक्षण विषयक विचार १३०
  प्रा. डॉ. संतोष विष्णु चतुर
- भारतीय शेतीचे महत्त्व १३६
  डॉ. एन. आर. भिंगारे
- ग्रामातील आर्थिक जीवन १४०
  प्रा. डॉ. रामधन हिरे
- ग्रामजीवनावर तंत्रज्ञानाचा परिणाम १४४
  डॉ. गधाराम नाना पोटे
- ग्रामीण जीवन आणि जलसमस्या १५०
  डॉ. मनीष नरेश मोहरील
- ग्रामीण साहित्य आणि जागतिकीकरण १५६
  सुधीर बा. सांगोले
- जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य १६०
  प्रा. सुजित रामराव काकडे
- ग्रामीण कृषी व शेत मजुरांची उदासीनता १६५
  डॉ. शंकर मारोती सावंत
- नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील शेतकरी जीवन १७४
  प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यंबक मेहरे
- 'दगडी मव्हा' या ग्रामीण कादंबरीतील पात्रस्वरांचा जीवनसंघर्ष १८०
  डॉ. सुवर्णा गाडगे
- डॉ. सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्यातून व्यक्त होणाऱ्या कृषिनिष्ठ ग्रामीण संवेदनांची अभिव्यक्ती १९०
  निलेश गायकवाड
- ग्रामीण कादंबरीतील जननिष्ठ जाणिवांचा ज्वलंत व प्रभावी आविष्कार १९७
  डॉ. पद्मरी डोईफोडे
- बारोमास : जागतिकीकरणाचे परिणाम टिपणारी प्रातिनिधिक ग्रामीण कलाकृती २०२
  प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत
- व्यंकटेश माडगूळकर : ग्रामीण विद्यार्थ्यांना संस्कारक्षम बनविणारे शिक्षक २०९
  डॉ. विष्णु नामदेव लांडे
- कोरोनोत्तर ग्रामीण साहित्य २१३
  नरेश कृ. महाजन
- ग्रामीण विदर्भातील लोकनायक बापूजी अणे : ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व २१७
  प्रा. डॉ. संदिप वि. भुले
- ग्रामीण सार्वजनिक ग्रंथालयामध्ये माहिती साक्षरता कार्यक्रम काळाची गरज २२४
  आर. जी. बाहेती
- नहान कादंबरीतील राघोजी शेवाळे यांचे व्यक्तिचित्र २२९
  डॉ. अविनाश श. धोबे
- फ. म. शहाजिंदे यांच्या 'शेतकरी' दीर्घकाव्यातील विकल गावाचे चित्रण २३५
  डॉ. बालाजी विठ्ठलराव हिंगोळे
- कृषी जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण करणारी कादंबरी – 'बारोमास' २४१
  डॉ. भगवान जे. साबळे
- ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक वास्तव : एक आढावा २४६
  प्रा. डॉ. अपर्णा पाटील

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील शेतकरी जीवन

प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यंबक [illegible]
मराठी विभाग प्रमुख
[illegible] महाविद्यालय, बडनेरा, अमरावती

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. खेड्यांचा बनलेला आहे. शेती हा खेड्यातील मुख्य व्यवसाय आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा कणा आहे. या शेती मध्ये कष्ट करणाऱ्या राबराब राबणाऱ्या माणसांच्या जीवनानुभवांचे, जाणिवांचे दर्शन ग्रामीण साहित्यातून घडते. १९६० नंतर उदयास आलेल्या या साहित्याची पाळेमुळे १२ व्या शतकातील 'लीळाचरित्र' या बृहद ग्रंथात दिसतात.

ग्रामीण जीवन आपल्या साहित्यातून मांडणारे पहिले लेखक महात्मा जोतीराव फुले आहे. एकोणविसाव्या शतकामध्ये शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेचा मौलिक चित्रण करणारा त्यांचा 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ आणि 'तृतीय रत्न' हे नाटक आहे. यामधून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडली आहे. त्यानंतर 'दीनबंधू' नियतकालिकातील 'बळीबा पाटील' कादंबरी तसेच हरिभाऊ आपटे, महर्षी शिंदे, धनुर्धारी या सामाजिक भान असणाऱ्या लेखकांनी शेतकऱ्यांच्या व्यथा आपल्या लेखनातून समाजासमोर मांडल्या.

प्राचीन काळापासून भारतातील शेतकऱ्यांची आणि त्यांच्या शेतीची [illegible] करण्यात आली आहे. त्यांच्या श्रमाला प्रतिष्ठा राहू नये याची काळजी प्राचीन काळापासून घेतली गेली आहे. त्यांच्या अज्ञानाचा, श्रद्धेचा, सहनशीलतेचा फायदा येथील व्यवस्थेने घेतला आहे. जागतिकीकरणाच्या चक्रात शेतकऱ्याला [illegible] बनविण्याची प्रवृत्ती आणखी गतिमान झाली आहे.

१९९० नंतरचा कालखंड हा अत्यंत गतिमान युगाचा आहे. सोशल नेटवर्कच्या माध्यमातून संपूर्ण जग जवळ आले. खेडे जगाची एक पेठ बनले आहे. १९९० साली भारताने डंकेल प्रस्तावावर सही केली आणि त्यानंतर जागतिकीकरणाची सुरुवात झाली. जागतिकीकरण, खुले आर्थिक धोरण, उदारीकरण, खाजगीकरण, गॅट करार, सेझ, माहितीचा अधिकार, दहशतवाद, भ्रष्टाचार या बरोबर माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी कारणांनी ग्रामीण जीवनात आमूलाग्र बदल झाला. जागतिकीकरणामुळे शेतीच्या समस्या कमी झाल्या नसून बीजोत्पादन, कृषिमाल प्रक्रिया, कीटकनाशके इत्यादी शेती सबंधीच्या जागतिक बाजारामधील आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांनी ग्रामीण भागात आपले पाय पसरलेले आहे.

शेतकऱ्याचा शेतीमाल उत्तम असेल तर जागतिक बाजारपेठेत त्याला चांगला

भाव मिळेल. त्यामुळे मुक्त अर्थव्यवस्था शेतकऱ्यांच्या फायद्याची आहे. [illegible] चित्र रंगविले गेले असले तरी समकालीन शेतकऱ्याचे चित्र पाहता जागतिक [illegible] न भारतीय शेतकरी, किमान त्या धारणे हे मानणे कठीण आहे. मुख्यत्वे [illegible] अवर्षण, दुष्काळ, बाजारपेठेतील बाजाराचे [illegible] भाव, वाढती महागाई [illegible] अशा संकटांचा शेतकरी दृष्टिकोनातून मात करीत आला आहे. त्याची सहनशीलता वाखाणण्याजोगी आहे परंतु आता मात्र त्याच्या सहनशीलतेचा अंत झाला आहे. [illegible] त्याच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढले आहे. उच्च शिक्षण घेऊन शिक्षणानंतरच्या [illegible] वाढत बेरोजगारी त्यातून नैतिक मूल्यांची घसरण, शिक्षणातून [illegible] [illegible] [illegible] कोरोनाची महामारी या सर्व बदलाचे आव्हान कृषी संस्कृतीला [illegible] आहे. [illegible] चित्रण आजच्या ग्रामीण कादंबरीत येत आहे. ग्रामीण भागातील अनेक प्रश्न आणि समस्या पुढे आणल्या जात आहे.

एकोणिसाव्या नव्वद पूर्वी व नव्वदनंतर लेखक करणारे [illegible] [illegible] ग्रामीण कादंबरीकार बाबाराव मुसळे यांच्या 'हाल्या हाल्या दुधू दे', 'नगुन', 'वारुळ', 'पाटीलकी', 'दंश' या कादंबऱ्यामध्ये नगुन, वारुळ, दंश, या कादंबऱ्या नव्वदनंतर कादंबऱ्यांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आहेत. नगुन ही महत्त्वाची कादंबरी असून या कादंबरीमध्ये ग्रामीण कुटुंब [illegible] [illegible] [illegible] आणि त्यामुळे त्यांचे होणारे [illegible] लेखकाने नगुनीच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घटनांच्या रूपाने रेखाटून दिली आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गावातील शोषण, अन्याय, विषमता, [illegible] कलह, [illegible] व [illegible] [illegible] निर्माण होणारे ताणतणाव चित्रित केले आहे.

ग्रामीण कादंबरीकारांमध्ये महत्त्वाचे ग्रामीण कादंबरीकार म्हणून ज्यांचा नामोल्लेख केला जातो असे प्रा. सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' व 'बारोमास' या कादंबऱ्या समकालीन शेतकरी जीवनाचा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्यांची तहान (१९९८) ही कादंबरी प्रकाश टाकते. या कादंबरीचा नायक [illegible] [illegible] हा शेतकऱ्याचे प्रतिनिधिक चित्र म्हणून वाचकासमोर येते. [illegible] दुष्काळ पडतो. पाण्यासाठी दाही दिशा भटकंती सुरू होते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शेवाळे बाबा मुलगा बबन शेवाळे पाण्याचा धंदा सुरू करतो. [illegible] [illegible] भरपूर पैसे मिळतात तो भौतिक सुखाच्या चक्रात सापडतो. अनेक [illegible] [illegible] [illegible] घरात आणतो. [illegible] हट्टाने त्याची आई [illegible] सुखाकडे. बबनच्या [illegible] [illegible] कुराडा होतो. कुटुंब आनंदात [illegible] असते मात्र कुटुंब प्रमुख [illegible] शेवाळे अस्वस्थ असतो. पाण्याचा व्यवसाय केलेला त्याला आवडत नाही. [illegible] [illegible] [illegible] पाहवत नाही. बैलाची [illegible] [illegible] तो चिडतो. बबनच्या [illegible] [illegible]

त्याला मारण्यासाठी अंगावर धावून जातो. मध्ये येणाऱ्या रामकोरला तो मारहाण करतो. शेतकऱ्यांच्या आंदोलनात तो सहभागी होतो. आंदोलन यशस्वी झाल्यास गावाला पाणी मिळेल व आपल्या बैलाला सुख मिळेल असे त्याला वाटते. आंदोलकांवर पोलीस लाठीहल्ला करतात. आंदोलक सैरभैर धावतात. राघोजीचा पाय खड्ड्यात पडतो आणि मोडतो. राघोजी अंथरूणावर पडून राहतो तरीही आपले बैल दिसावे असे त्याला वाटते मुरल्या छबील्या या बैलांसाठी राघोजीचे पंचक्रोशीत नाव असते राघोजी हा इमाने इतबारे शेती करणारा शेतकरी असतो. बैलांवर तो जीवापाड प्रेम करत असतो. त्यामुळे पाण्यासाठी बैलाचे होणारे हाल त्याला बघवत नाही. राघोजीच्या स्वभावातील अनेक कंगोरे लेखकाने अधोरेखित केले आहे. शेतकरी जीवन चित्रणाच्या दृष्टिने हे खूपच महत्त्वाचे आहे.

बारोमास (२००२) या प्रा. सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरीत जागतिकीकरणानंतर खेड्यातील शेतकरी कुटुंबाची झालेली पडझड आली आहे. जन्मभर शेतात राबून मेल्यावर ही वावरातच जाळा म्हणून सांगणाऱ्या कुटुंबाची व्यथा चित्रित करते. या कादंबरीचा नायक एकनाथ हा एम.ए. बी.एड. होऊनही त्याला नोकरी मिळत नाही. शेतीत सतत होणारी तूट भरून काढण्यासाठी दुसरा कोणताही मार्ग त्याच्याकडे नसतो. शेतकऱ्यांच्या हक्कासाठी लढणाऱ्या शेतकरी संघटनेत सामील झाल्यामुळे त्याला तुरुंगवास भोगावा लागतो. अशा बेकार एकनाथला त्याची पत्नी सोडून जाते. जिच्यावर आपण जिवापाड प्रेम केलं तिच्यावर आपल्यामुळेच उपासमारीची पाळी आली याचा पश्चाताप झालेला एकनाथ एकाकी पडतो.

शेतकरी शेतात राबराब राबतो पण त्याच्या वाट्याला मात्र काहीच येत नाही. शेतीसाठी पैसा लागतो पण उत्पादन खर्चावर आधारित भाव शेतमालाला मिळत नाही त्यामुळे शेतीचा धंदा तोट्यात आहे. परिणामी शेतकरी कर्जाच्या विळख्यात अडकतो व शेवटी आत्महत्येशिवाय त्याला पर्याय राहत नाही यासाठी शासनाची शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडे पाहण्याची उदासिनता कारणीभूत आहे. असा निष्कर्ष शेवटी एकनाथ काढतो.

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या आणि एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात ग्रामीण जीवनात निर्माण झालेल्या अनेक पदरी समस्यांचे आकलन झालेल्या लेखकात अशोक कौतिक कोळी हे महत्वाचे लेखक आहेत. अशोक कौतिक कोळी यांनी पाडा या कादंबरीमधून केळी उत्पादक शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचा वेध घेतला आहे. पाडा म्हणजे शेतकरी जीवनाच्या दुःखाची गाथा आहे. नानाजी वाणीकर हा छोटा केळी उत्पादक शेतकरी निष्ठेने शेती सांभाळत गावात व परिसरात विश्वास कमावलेला आहे. त्याची बायको कमळा, बारावी झालेली मुलगी सुनिता आणि कैलास ही भावंडे आहेत. आपली मुलगी सुनिता हिचे लग्न व्यवस्थित करावे आणि तिला नोकरी करणारा वर मिळावा यासाठी कमळा सतत आपल्या पतीला तगादा लावते. तिच्या मनाप्रमाणे घडत नसल्यामुळे मनात कुढत राहते. मनासारखी जमलेली सोयरिक पैशांच्या जमवाजमविने मोडते आणि कमळा मोडून पडते. आपली नणंद काशीबाई चांगल्या स्वभावाची नसतांनाही तिच्या बेकार मुलासोबत सुनिताचा विवाह होतो. कमळाच्या किमान अपेक्षांची परिपूर्ती होत नाही. कमळाच्या आजारपणात चांगदेव बैलजोडी विकून दवाखान्यांचे बिल चुकवून कमळाचे प्रेत ताब्यात घेतो. कमळाच्या निधनानंतर पैशासाठी चांगदेवची बहिण काशीबाई सुनिताचा बळी घेते चांगदेव तापीकाठचे भारनियमाविरूध्द भाव मिळविण्याच्या संबधिचे आंदोलन आणि या आंदोलनामुळे त्याच्या कुटुंबाची, शेतीची होणारी होरपळ पाडा मधून नेमकेपणाने साकार झाली आहे.

सुरेंद्र पाटील यांची 'चिखलवाटा' ही कादंबरी शेतकरी जीवन चित्रणाच्या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहे. शेतकरी आंदोलनातील एक सच्चा कार्यकर्त्याची शोकांतिका या कादंबरीत शब्दबध्द झाली आहे. शेतकऱ्यांची कर्जे माफ झाली पाहिजे, म्हणून गावोगावी हिंडणारा या कादंबरीतील नायक तनमनधनाने शेतकऱ्यांची आंदोलने यशस्वी करतो. शेतकरी आंदोलनामुळे त्याचे शेती व्यवसायाकडे दुर्लक्ष होते. परिणामी व्यवसाय तोट्यात येतो. मुलगी लग्नाला येते. मुलाची शालेय प्रगती घसरते. नोकरीला असणारा भाऊ शहरात बंगल्याचे काम सुरू करतो. त्याला पाहुण्यांचे पैसे द्यावयाचे असतात. बहीण मुलीला नाकारते. जमीन विक्रीला काढल्यावर बाप अस्वस्थ होतो. अशा सगळ्या बाजुने त्याची कोंडी होते. शेवटी सावकाराकडून जमीन गहाण ठेवून तो कर्ज काढतो. या सर्व ताणतणावात शेतकरी संघटना राजकारणात उतरते. शेवटी या कादंबरीतला नायक शेतकरी संघटनेचा बिल्ला काढून टाकतो. नात्यागोत्यातील ताणतणाव, शेतकरी आंदोलनातील यश-अपयश आणि सामान्य शेतकऱ्यांवर होणारे परिणाम या कादंबरीत आले आहेत.

अनंत भोयर यांची 'आभाळ झुंज' ही कादंबरी धरणग्रस्त शोषित पिढीतांची दुःखे व्यक्त करणारी, ग्रामजीवनाचा वेध घेणारी कादंबरी आहे. ही कादंबरी वामन नावाच्या पात्राच्या जीवनामधील संकटाची संघर्ष गाथा आहे. भ्रष्ट नोकरशाही, राजकीय व तात्पुरती विकास व्यवस्था यामुळे ग्रामीण जीवन उद्ध्वस्त होते. ग्रामीण जीवनातील मोडकळीस आलेली कृषीव्यवस्था अनंत भोयर यांनी समर्थपणे चित्रित केली आहे.

शहराचे खेड्यावर होणारे आक्रमण किती गतिमान आहे. याचे चित्रण प्रा.

शंकर सखाराम यांच्या सेझ या कादंबरीत आले आहे. लेखक स्वत: सेझग्रस्त आहेत. सच्चा कार्यकर्ता म्हणून सेझच्या विरोधात ते उभे राहिले. सेझ विरोधात लढा देण्याकरीता त्यांनी शेतकऱ्यांकडून जमिनी काढून घेऊन त्या मोबदल्यात पैसे किंवा नोकऱ्यांचे अमिष दिले गेले. लेखक म्हणतो पैसे आज ना उद्या संपणार. जमीन कायमचीच गेली तर पुढच्या पिढ्या कशावर जगणार? आणि इथला निसर्ग, ग्रामसंस्कृती, नातीगोती सारे सारे संपणार. लेखकांनी शेतकऱ्याचा आत्मा असलेल्या कृषि क्षेत्रासंबंधी त्यांच्यावर कब्जा करू पाहणाऱ्या लोकांना धडक दिली आहे.

घरभिंती (आनंद यादव), राघववेळ (नामदेव कांबळे), रिक्त-अतिरिक्त (रा. र. बोराडे), तणकट (राजन गवस), धूळपेरणी (शेषराव माहिते), बारदाना (प्रकाश देशपांडे), ऐसे कुणबी भुपाळी (भारत काळे), बुढाई (प्रतिमा इंगोले), आभाळ (तानाजी राऊ पाटील), आघात (विलास अंभोरे), बस्तान (मोहन पाटील), देशोधडी (माधव कोंडविलकर), गावठाण (कृष्णा खोत), जगबुडी (वामन पात्रीकर), गराड (भिमराव वाघचौरे), आटपाट (सुभाष सावरकर), आरंबळ (रा. गो. चवरे), झाडाझडती (विश्वास पाटील), झिमपोरी झिम (बालाजी मदन इंगळे), पाचरूट (अरूण जाखडे), साखरफेरा (मोहन पाटील) कापूसकाळ (कैलास दौंड), तुंबण (अर्जुन व्हटकर) इ. कादंबऱ्यांमधून ग्रामीण भागातील अनेक प्रश्न आणि समस्या समोर आल्या आहे. ग्रामीण भागात वाढलेल्या व स्वानुभवातून लेखन करणाऱ्या ग्रामीण साहित्यिकांना सर्व प्रकारच्या शोषणातून ग्रामीण समाज मुक्त झाला पाहिजे असे वाटते.

या कादंबरीकारांनी शेतकऱ्यांची ससेहोलपट अतिशय प्रभावीपणे रेखाटली आहे. नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी ही केवळ अतिशय प्रभावीपणे ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करीत नाही तर या जीवनामागील कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

निष्कर्ष :

१. कादंबरीकारांनी स्वानुभवाशी निगडित लेखन केले आहे.
२. कादंबऱ्यांचा नायक जगाचा पोशिंदा आहे.
३. शेतीविषयीचे सखोल चिंतन करणाऱ्या या कादंबऱ्या आहेत.
४. शासनाची चुकीची धोरणे शेतकऱ्यांसाठी जीवघेणी ठरली आहेत.
५. नवदोत्तर कादंबरीकाराच्या लेखनात तळमळ जाणवते. दु:खाच्या व शोषणाच्या मुळाशी जाण्याची तयारी आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. ग्रामीण साहित्य स्वरूप दिशा- डॉ. वासुदेव मुलाटे
२. ग्रामीण साहित्य आणि शेतकरी जीवन- डॉ. वामन जाधव
३. ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन- डॉ. श्रीराम गुंदेकर
४. ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या- डॉ. आनंद यादव
५. ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध- डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले
६. ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा- डॉ. वासुदेव मुलाटे
७. मराठी ग्रामीण कादंबरी- डॉ. रविंद्र ठाकूर
८. ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव्य- संपा. डॉ. कृष्णा इंगोले
९. साठोत्तरी साहित्य प्रवाह भाग-१ - डॉ प्रल्हाद लुलेकर
१०. साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण- डॉ. भालचंद्र नेमाडे

संपादक परिचय

डॉ. संतोष विष्णु चतुर

एम.ए. (मराठी, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र),
बी.एड., पीएच.डी., नेट
सहयोगी प्राध्यापक, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,
दारव्हा, जि. यवतमाळ

प्रकाशित ग्रंथ : मराठी व्रतकथा : आकलन व समीक्षा

पुरस्कार : १) विद्याभूषण पुरस्कार, २) सेवा गौरव पुरस्कार

संशोधन कार्य : विविध चर्चासत्र, परिषद, नियतकालिके व पुस्तकांमधून [illegible] पेक्षा अधिक संशोधनपर लेखांचे वाचन तथा प्रकाशन.

डॉ. गोपाल जनार्दन ढोले

एम.ए. (मराठी), बी.एड., पीएच.डी., नेट
प्राचार्य, डॉ. गोपाळराव खेडकर महाविद्यालय,
गाडेगाव (तेल्हारा), जि. अकोला

प्रकाशित ग्रंथ : १) मानवाधिकार : सद्यास्थिती (संपादित), २) दलित आत्मकथने : चिंतन आणि चर्चा (संपादित), ३) विठ्ठल : शोधाची नवी दिशा, ४) भारतीय शिक्षण प्रणालीचा विकास व नवे प्रवाह

पुरस्कार : १) विद्याभूषण पुरस्कार, २) अक्षर वैदर्भीचा राज्यस्तरीय उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मिती पुरस्कार, ३) विद्यारत्न पुरस्कार

संशोधन कार्य : विविध चर्चासत्र, परिषद, नियतकालिके व पुस्तकांमधून संशोधनपर लेखांचे वाचन तथा प्रकाशन.

मराठी साहित्य

ISBN 978-93-91201-69

Prashant

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Also Available in e-Book

Dr. Ambedkar Studies Center,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Dr. Babasaheb Ambedkar's Role in Nation Building

Editor's

Dr. Tushar Deshmukh
Registrar
Sant Gadge Baba
Amravati University,
Amravati

Dr. Santosh Bansod
Co-ordinator
Dr. Ambedkar Studies Center,
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati

Principal

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY

National Level Multi-disciplinary Seminar on

DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S ROLE IN NATION BUILDING

Certificate

This is to certify that Miss/Mr./Mrs./Prof./Dr. Kalpana Mehare Narayanrao Rana Mahavidyalaya, Badnera, Amravati participated in the two days National level Multi-disciplinary Seminar on DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S ROLE IN NATION BUILDING organized by Dr.Ambedkar Studies Centre, Sant Gadge Baba Amravati University, held on 8th & 9th March 2022.

He / She has been invited as a Chairperson / Resource person / Participant in the seminar.

He / She has presented a research paper entitled 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य.'

Dr. Tushar Deshmukh
Registrar
Sant Gadge Baba Amravati University

Principal
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera

Dr. Santosh Bansod
Convenor of the Seminar & Co-Ordinator
Dr. Ambedkar Studies Centre,
Sant Gadge Baba Amravati, University

Dr. Babasaheb Ambekar's Role in Nation Building

ISBN : 978-81-940865-8-1

Reserved

Edition : 8th March 2022

Publisher & Printer :
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati

Type Setting
Sanskruti Printers,
Jamuna Lane 4,
Amravati.

Price : Rs. 800/-

...ghts are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retriev... ...mitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopyi... ...rwise, without prior written permission of the publisher. The authors are sol... ...tent of the papers compiled in this volume. The publishers or orga... ...sponsibility for the same in any manner.
...inted from the Camera ready copy provided by the editors.

INDEX

Research Topic	Author	Pg. No.
...ing The Rivers : A Revolutionery Insight In Water ...e Management pioneered by babasaheb dr. B. R ...kar, Enlightened One Towards Nation Building ...20th Century in India (An Economic Study in ...l Perspective)	Dr. Indira P	1
...saheb Ambedkars Perspective of Human Rights ...n Building	Dr. Sandesh Wagh	6
...ions of Ambedkarism from us.	Dr. Santosh Bansod	12
...ndent Labour Party and Dr Ambedkar	Dr. Vasant R. Dongare	15
...saheb Ambedkar and His Philosophy	Dr. Chandrakant Koligudde / Dr. Jayamma. B	18
...saheb Ambedkar's Role in Women ...ment	Dr. Padmanand M. Tayade	21
...Philosophy of Indian Constitution and Challenges	Dr. Nirajkumar D. Ambhore	26
...System the Biggest Obstacle in Nation Building: ...R. Ambedkar's Perspective.	Dr. Manish B. Wadive	31
...saheb Ambedkar: The Architect of Water and ...Navigation Policy and his Contribution	Seema Gholap	35
...R. Ambedkar's Thoughts on Family Planning	Dr. Kishor N. Ingole	41
...mrao Amebdkar as an Economist	Prof. Sangita Virendra Dumore	45
... Dr. B. R. Ambedkarin Education System of India	Dr. HarshalR. Nimbhorkar	48
...saheb Ambedkar's Theory and Practice of ...pation through Education	Dr. Jagdish Chhaburao Sonawane	52
...tualising Social Discourse Of Freedom In Baby ...'s *The Prisons We Broke*: A Self-Affirmation	Dineshkumar Ukandi Shinde	65
...of Ambedkarism in Current Scenario	Dr. Shyam Prakash Deokar	70
...bution Of Dr. B. R. Ambedkar Towards The ...Building As An Educationist	Dr. Punam Rajsingh Pardhi	73
...sahebAmbedkar: The Pioneer of Women's ...tion	Dr. Sujata H. Gaurkhede	77
...R. Ambedkar's Thoughts on Social Democracy	Dr. S. Marithai	80
...al Party System and Dr. B. R. Ambedkar	Prof. Dr. Anand C. Wele	84
...iden views of Dr. B. R. Ambedkar- the great ...philosopher and Emancipatory Economist	Dr. Sandip Bhimrao Dongare	88
...साहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विषयक विचार	ज्ञानेश्वर विश्वनाथ रोकडे	90
...साहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक लोकशाहीवरील विचार	कोकिळा बोदुळे	96
...बाबासाहेब आंबेडकर यांचा पाणी व्यवस्थापनाचा दृष्टिकोन.	प्रा. डॉ. कैलास गायकवाड /	101

		सागर किसनराव राखोंडे	
24	डॉ. बाबासाहब भीमराव अम्बेडकर की परिपेक्ष्य में अछूतों के लिए पृथक मतदार संघ	चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	105
25	**स्त्रीयांच्या प्रगतीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान**	श्रीमती शितल बुधा सोनवणे	111
26	खोती पद्धतीच्या निर्मूलनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका	धर्मेंद्र शामरावजी तार्टीसार	118
27	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पुणे करार**	**प्रा. किशोर शेषराव चौरे**	123
28	**महिलांचे उध्दारकर्ते - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर**	**डॉ. टी. जी. हापसे**	128
29	मराठी दलित कथेवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराचा प्रभाव	तोष्णा भा. बौदाडे (मोकडे)	132
30	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. ज्ञानेश्वर वारगे	138
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची गोलमेज परिषदांमधील भूमिका	रविकिरण बसंतराव सदानशिव	141
32	**सायमन कमिशन साक्ष : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अस्पृश्य समाजाच्या राजकीय क्षेत्रातील योगदान**	प्रा. लतिका पंकज पाटील	148
33	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राष्ट्र उभारणीसाठीच्या कार्याचा आढावा**	निता श्रीराम राठोड / जया श्रीराम राठोड	156
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार आणि कार्य : एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ. रेखा मनोहर बडोदेकर	160
35	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची मानवतावादी राजकीय विचार प्रणाली**	**डॉ. वासुदेव डोंगरदिवे**	166
36	**खोती पद्धती निर्मूलनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका**	विजय सुखदेवराव निमजे	172
37	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राष्ट्र उभारणीतील भूमिका**	**सतीश पाटीलबा चव्हाण**	177
38	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान**	**आकाश प्रशांत मेश्राम**	181
39	खोती पध्दतीच्या निर्मुलनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान : एक अध्ययन	प्रा. प्रविण श्रीकृष्ण राऊत	189
40	**खोती पध्दतीचे उच्चाटन आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार**	**प्रा. डॉ. सुरेश संतराम माळशिखरे**	192
41	**आधुनिक भारताचे निर्माते युगपुरूष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर**	प्रा. विजय वि. आठवले	195
42	**जहागीरदार, इजारदार व जमिनदार यांच्याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार**	**प्रणिता डोमाजी धनविज**	199
43	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य	प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे	204
44	आदिवासी समाजाच्या विकासामध्ये डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान	अजय हतेसिंग सोळंके	208
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि काळाराम मंदिर सत्याग्रह	कु. युगंधरा यशवंत शिवणकर	214
46	**नवभारताची निर्मिती आणि संविधान**	डॉ. सिद्धार्थ जाधव /	221

 ISBN No. 978-81-940845-8-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य

प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे

प्रमुख, मराठी विभाग, नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा, जि. अमरावती

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, दलितांचे कैवारी, स्त्रियांचे मुक्तिदाते, विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री मुक्तीचा विचार राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून केला. त्यांच्या मते ज्या देशात 50 टक्के स्त्रिया स्वतंत्र नसतात, तो देश अर्धा अधिक गुलाम असतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते देशाच्या विकासासाठी पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही समान संधी देण्यात यावी. त्यांच्या मते स्त्रियांना समान संधी न देणे म्हणजे देशाची अर्धी शक्ती वाया घालविणे होय.

शिक्षणाला वाघीणीचे दुध मानणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे व्यक्तिचा सर्वांगीण विकास हा शिक्षणानेच होतो असे मानत. म्हणूनच स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत ते उदारमतवादी होते. स्त्रीने शिक्षण घेतले तर कुटुंबासोबत समाजाचा पर्यायाने देशाचा विकास होतो. जर स्त्रीने शिक्षण घेतले नाही तर समाज अंधकारमय होवून समाजाची अधोगती होते म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजातील अंधःकार दूर करण्यासाठी स्त्रियांना शिक्षण ही काळाची गरज मानत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सहशिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. स्त्री पुरुषांना एकच व समान शिक्षण दिले पाहिजे. स्त्रियांसाठी स्वतंत्र शाळा व महाविद्यालय काढण्याची आवश्यकता नाही. स्त्री पुरुषांच्या सहशिक्षणामुळे स्त्रिया समाजात निर्भिडपणे वावरू शकतील असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले आहे. स्त्रियांच्या विनय व पुरुषांची नीतिमत्ता साबूत राखण्यासाठी वयाच्या 7 वर्षानंतर त्यांना वेगळे शिक्षण देण्यात यावे. हे पुराण मत वाद्यांचे मत त्यांना मान्य नव्हते.

डॉ. आंबेडकरांनी 15 जुलै 1927 च्या बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्रात असे लिहिले की, स्त्री पुरुषाची नितिमत्ता जर वाढवायची असेल तर त्यांचा सहवास जितका जास्त होईल तितका आवश्यक घडवून आणला पाहिजे. पृथकपृथक ठेवल्याने अनीतिचा अग्नि शांत न होता जास्त भडकणार आहे हे कोणी विसरू नका.

बौद्ध राजांच्या काळात स्त्रीला जे स्वातंत्र्य होते ते नष्ट करण्याचा प्रयत्न मनूने केला. स्त्रीला गुलाम केले. मनुने घटस्फोटाला विरोध केला. या बंदीमुळे स्त्री पतीशी बांधली राहिली पण पुरुष मात्र मर्जीप्रमाणे वागण्यास मोकळा राहिला. पती पत्नीचा त्याग करू शकतो पण त्याग केल्यानंतर ही त्यांचा पत्नीवर हक्क कायम राहतो. हे सगळे नियम स्त्रीला दास्यत्वात ठेवण्याचे निदर्शक आहेत हे बाबासाहेबांनी ठामपणे प्रतिपादन केले. हिंदू स्त्री जाचक आचार विचारांनी जखडलेली होती. तिची अवनत अवस्था बघून हिंदू स्त्रीच्या

ISBN No. 978-81-940865-8-1

मिळाला पाहिजे यासाठी त्यांनी सातत्याने पाठपुरावा केला. या त्यांच्या प्रयत्नाला यश ते कायदेमंत्री झाल्यावर आले.

स्त्रियांच्या उत्थानातील त्यांची सर्वात मोठी कामगिरी म्हणजे हिंदू कोड बिल होय. या बिलाचा मुख्य उद्देश हा की भारतीय संविधानाने जो स्त्री पुरुष समानतेचा हक्क दिला त्याचे स्पष्टीकरण करणे व हिन्दु धर्म शास्त्रामधील स्त्रिया विरोधी असलेले नियम, रुढी, परंपरा, नष्ट करून स्त्री-पुरुष समानतेचे नविन नियम प्रस्थापित करणे हा होतो. 1947 पासून सतत 4 वर्षे 1 महिना 26 दिवसात बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिल तयार केले आणि 24 फेब्रुवारी 1949 रोजी संसदेत मांडले परंतु अनेक बाजूनी होणाऱ्या विरोधामुळे 1951 साली आलेल्या सार्वत्रिक निवडणुकांच्या तोंडावर जवाहरलाल नेहरूंनी बिलातील केवळ 4 विषय मंजूर करून बिल फेटाळून लावले. त्यांनी हे बिल 5 फेब्रुवारी 1951 ला संसदे मध्ये मांडले. या बिलामध्ये मुलीच्या विवाहाचे वयामध्ये वृध्दी, आंतरजातीय विवाहाला मान्यता, स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे घटस्फोट घेण्याचा अधिकार, विधवा पुर्नविवाहाला मान्यता स्त्रियांना संपत्तीमध्ये समान अधिकार, स्त्रियांना दत्तक घेणे व घेता येण्याचा अधिकार इ. महत्त्वपुर्ण तरतूदीचा अंतर्भाव हिंदू कोड बिलमध्ये होता. हिंदू कोड बिलाच्या निर्मिती मधून त्यांना समाजात गौण स्थान असणाऱ्या स्त्रिला पुरुषाच्या बरोबरीने स्थान मिळवून दयायचे होते. त्यानंतर दि. 27 सप्टेंबर 1951 रोजी बाबासाहेबांनी आपल्या कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा नेहरुकडे पाठविला. हिंदू कोड बिलाचा खून झाल्यामुळे मी राजीनामा देत आहे. असे त्यात त्यांनी नेहरूना ठणकावून सांगितले. स्त्रियांना जे कायदेमंडळ अधिकार देत नाही. त्या कायदेमंडळातील पदाचा राजीनामा बाबासाहेबांनी दिला. द राइस अँन्ड हिंदू वूमन या ग्रंथातून त्यांनी मनुस्मृती स्त्रियांच्या उन्नतीला कशी हानिकारक आहे याचे वर्णन केले.

हिंदू कोड बिलामुळे हिंदू समाजात आमूलाग्र परिवर्तन झाले. हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रियाच्या बाबतीत केल्या जाणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला आळा बसला. बाईला खऱ्या अर्थाने मुक्त करणारा तिच्या पंखांना बळ देणारा भारतीय स्त्रीला कायदेशीर दृष्ट्या साक्षर आणि सक्षम करणारा हा कायदा या कायद्याने मनूच्या विषमतावादी कायदयाला जिवंत गाडले. त्यावर समतेची पताका लावली. मजूर मंत्री या पदावर असताना गिरण्या, कारखाने येथे काम करणाऱ्या कामगार स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने वेतन मिळावे, स्त्रियांना बाळंतपणाची रजा मिळावी, महिलांच्या मुलांसाठी कामाच्या ठिकाणी पाळणा घरे असावी, वयात आलेल्या सर्वच पुरुषांसोबत स्त्रियांनाही मताधिकार असावेत अशा तऱ्हेच्या मागण्या संमत करून घेतल्या. घटनेत लिंग, वय, अपंगता आदि भेद न मानता घटनेच्या 45 व्या कलमाप्रमाणे शिक्षण सक्तीचे मोफत व सर्वत्रिक केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रियांच्या संघटनेच्या संदर्भात आग्रही होते. स्त्रिया नेहमी शोषीत व पिडीत राहिल्या आहेत. जर त्या संघटित होवून समोर आल्या तर त्यांना कोणीच रोखू शकणार नाही. कारण संघर्षाशिवाय काहीच मिळत नाही असे त्यांचे म्हणणे होते.

 ISBN No. 978-81-940865-8-1

परिषदेतील एका भाषणाला स्त्रियांना उद्देशून ते म्हणाले तुम्ही स्वतःला अस्पृश्य मानू नका. घरी स्वच्छता ठेवा. स्पृश्य हिंदू स्त्रिया नेसतात त्या पध्दतीने नेसा. फाटके लुगडे असले तरी ते स्वच्छ असायला पाहिजे. तुमच्या पोटी जन्म घेणे हे पाप का व्हावे? सर्व गुलामगिरीची जननी ही बौद्धिक गुलामगिरी आहे. त्यासाठी शिक्षण हे प्रभावी हत्यार आहे. सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी शिका हा संदेश त्यांनी दिला.

20 जुलै 1942 ला नागपूरच्या परिषदेमध्ये 25 हजार महिलांसमोर भाषणात डॉ. बाबासाहेब म्हणालेत की तुमच्या मुला मुलींना शिकवा त्यांना महत्वाकांक्षी बनवा. त्यांच्या मनामधले जे न्यूनगंड आहेत ते त्यांना झटकून टाकायला सांगा. सर्वांत महत्वाचे म्हणजे लग्न करण्याची घाई करू नका. लग्न ही एक जोखीम आहे. तुम्ही हे विसरता कामा नये की तुमच्या मुलांना सर्व प्रकारच्या सुविधा, सर्व प्रकारची साधन तुम्ही देऊ शकलात तरच तुम्ही तुम्ही त्यांना लग्न करायला सांगितल पाहिजे. कारण लग्न केल्यानंतर जी जबाबदारी त्यांच्यावर येणार ती पेलण्याची ताकद त्यांच्या खांद्यामध्ये, पायामध्ये असली पाहिजे. तेव्हाच त्यांनी लग्न करायला हवं. जोपर्यंत मुलगा आणि मुलगी स्वतःच्या पायावर उभी रहात नाहीत तोपर्यंत लग्न करण्याची घाई करू नये. लग्न केलेल्या मुलीने अत्यंत आदराने प्रेमाने नमतेने आपल्या जोडीदाराला सांगितले पाहिजे की मी तुझी मैत्रिण आहे. मी तुझ्या बरोबरीची आहे आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे मी तुझी गुलाम नाही तसेच कुटुंब नियोजना संदर्भात जास्त मुलांना जन्माला घालू नये हा राष्ट्रीय गुन्हा आहे.

खाण कामगार स्त्रीला प्रसूती भत्ता, कोळसा खाणीत काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांना पुरुषांइतकीच मजुरी. मजुर व कष्टकरी स्त्रियांसाठी 21 दिवसाची किरकोळ रजा, एक महिन्याची हक्काची रजा, दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई आणि 20वर्षांचे सेवा झाल्यावर निवृत्ती वेतनाची तरतूद करणारे डॉ. बाबासाहेब हे जगातील पहिले व्यक्ती आहे. ज्या मतदानाच्या अधिकारासाठी युरोप मधल्या स्त्रियांना संघर्ष करावा लागला तो अधिकार भारतीय स्त्रियांना न मागता बाबासाहेबांनी दिला.

बाबासाहेबांनी स्त्रियांना आपल्या चळवळीत आवर्जून सहभागी करून घेतले. पुरुषाप्रमाणे स्त्री ही शिक्षित व्हावी यासाठी त्यांनी घटनेच्या 45 व्या कलमाने स्त्री-पुरुषांना शिक्षणाचा समान हक्क मिळवून दिला. स्त्रियांनी शिक्षण घेऊन स्वतःची प्रगती साधावी, असे ते म्हणत. महाड येथील 27 डिसेंबर 1927 च्या परिषदेत आपल्या भाषणात बाबासाहेबांनी स्त्रियांना उद्देशून म्हणाले. जुन्या, गलिच्छ चालीरिती सोडून द्या, लुगडी नेसण्याची पध्दत बदला, गळ्यात खूच काचेचे मणी घालू नका, दागिना घालावयाचा असेल तर सोन्याचा घाला. स्वच्छ रहा, मांस खाऊ नका आणि मुलांना शिक्षण दया. व पुढील पिढी सुधारायची असेल तर मुलींना शिक्षण दया. त्यांचे म्हणणे स्त्रियांनी पाळावे म्हणून त्यांनी त्यांच्याकडून या परिषदेत अभिवचन घेतले होते. 20 जुलै 1942 च्या अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेत त्यांनी प्रांतिक सरकारला पुढील तरतुदी करण्याचा आग्रह धरला होता. स्त्री शिक्षणात मागे असे

ISBN No. 978-81-940865-8-1

पुरुषांच्या मानाने मागासली आहे. स्त्रियांना शिक्षित करण्यासाठी प्रत्येक ठिकाणी 50 मुलींचे वसतिगृह सरकारी खर्चात काढावे दुय्यम व उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या अस्पृश समाजातील मुलींना सर्व सरकारी व निमसरकारी शाळांमधून फ्रिशिप व स्कॉलरशिप देण्याची तरतूद करावी असा आग्रह धरला.

स्त्रियांनी आपली प्रगती साधावी आपला विकास घडवून आणावा यासाठी प्रत्यक्षात त्यांनी शाळा महाविद्यालये स्थापन केली. मुलींसाठी वसतीगृहे, शिष्यवृत्ती, फी माफी व आर्थिक सवलतीच्या योजना राबविल्या. स्त्रियांमध्ये शिक्षणाविषयी जागृती घडवून यावी यासाठी जनशिक्षण, जनप्रबोधन यावर भर देऊन वृत्तपत्रे, मासिके यात लेख लिहून स्त्री शिक्षण, प्राथमिक व उच्च शिक्षण यावर मार्गदर्शन केले.

अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री मुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर तथागत गौतम बुध्दांची शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतिबा फुलेच्या कार्याचा प्रभाव होता. त्यांनी भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आपले संपूर्ण जीवन कणाकणाने झिजविले.

निष्कर्ष :

1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांची प्रगती घडवून आणण्यासाठी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो.
2) डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांना राष्ट्रनिर्मिती प्रक्रियेत सहभागी केले.
3) डॉ. आंबेडकरांच्या संविधानामुळेच आज स्त्री सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने दिसते.
4) डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री जातीला मिळालेले योगदान अतिशय मौलिक आहे.
5) डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्यामुळे स्त्रियांमध्ये आत्मसन्मानाने जगण्याचे बळ निर्माण झाले.

संदर्भ :

1) स्त्री उत्थानात डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान - प्रा. कुमुद पावडे
2) महिलांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ. रूपा कुळकर्णी बोधी
3) फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ - मिनाक्षी मून
4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर
5) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू कोड बिल - रत्नाकर गणवीर
6) डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री - अरूणा सबाने

Sant Gadge Baba's Ten Commandments

Food for the Hungry

Water for the Thirsty

Clothes for the Naked

Education for the Poor

Shelter for the Homeless

Medicines for the Sick

Employment for the Jobless

Protection for the Animals

Marriage Opportunity for the Poor girls & Boys

Courage for the Unhappy & Frustrated

Sant Gadge Baba

Principal

This is today's true religion

This is true veneration & worship

Narayanrao Rana Mahavidyalaya Badnera dist. Amravati

Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya Gadegaon Telhara dist. Akola &

jointly organises international Level E-Conference

CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Mrs. प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे

of मराठी विभाग प्रमुख, नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा जि. अमरावती

participated in One Day International Level E-Conference on topic "CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY" organized on 14th October, 2021 by Narayanrao Rana Mahavidyalaya Badnera dist. Amravati & Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya Gadegaon Telhara dist. Akola & .B.Aadhar Multi-Disciplinary Peer Reviewed & Index Research Journal, Amravati (M.S) with Impact Factor 7.675 (SJIF) & ISSN: 2278-9308. He/She presented his/her Research Paper

entitled मराठी नियतकालिकांचा उदय आणि विकास

in the Paper Reading Session. This certificate is issued in recognition of publication of the research paper

Prof. Virag S. Gawande	Dr.Dhiraj Kumar Nagim	Dr.Santosh Bansod	Dr Gopal J Dhole	Dr Gopal S Vairale
Chief Editor	Convener	Convener	Principal	Principal

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr Santosh Bansod,
Head , Department of History
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera, Dist. Amravati.

Editor
Dr. Dheeraj Kumar Najan,
Head , Department of History
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya,
Gadegaon, Telhara Dist. Akola

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

SJIF Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

[illegible]

CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr Santosh Bansod
Head , Department of History
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera, Dist. Amravati

Editor
Dr. Dheeraj Kumar Najan
Head , Department of History
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya
Gadegaon, Telhara Dist. Akola

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor - 7.675 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2021

ISSUE No- (CCCXX) 320

CONSEQUENCES OF BRITISH INVASION OF INDIA : NEED OF REWRITING HISTORY

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr Santosh Bansod,
Editor
Head , Department of History
Narayanrao Rana Mahavidyalaya Badnera,Dist. Amravati.

Dr. Dheeraj Kumar Najan,
Head , Department of History
Dr. Gopalrao Khedkar Mahavidyalaya, Gadegaon, Telhara Dist. Akola

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Principal

[illegible]

2021

[illegible]

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 320 (CCCXX)
ISSN : 2278-9308
October, 2021

INDEX- 320

No.	Title of the Paper Name	Authors'	Page No.
1	भारतावरील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम	प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	1
2	ब्रिटीशांचे भारतीय अनौद्योगिकीकरण धोरणाचे दुष्परिणाम	प्रा.डॉ.भास्कर शा.वाढिरे	4
3	ब्रिटीश राजवटीतील भारताच्या शैक्षणिक प्रगतीचा आढावा – एक अभ्यास	प्रा. डॉ. पी. आर. गुनघरे	7
4	ब्रिटीशकालीन भारतातील पहिला दलित क्रिकेटर : बाळू पालवणकर	डॉ. लोंढे एच. एम	12
5	भारतातील ब्रिटीश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम	प्रा.सुरेखा रामदास लगड	16
6	ब्रिटिश कालीन भारतातील भू–धारणा पध्दती	प्रा.गौतम विक्रम भालेराव	19
7	ब्रिटीश आक्रमण का भारतीय मुस्लिम समुदाय की शिक्षावस्था पर परिणाम के परिप्रेक्ष्य में अलिगढ आंदोलन का महत्व	डॉ. सैय्यद मुजाहिद सैय्यद बासित	24
8	ब्रिटिश सत्ता आणि भारतीयांचे आर्थिक शोषण: एक अभ्यास	प्रा. डॉ. प्रकाश जंगले	27
9	प्राचीन भारतीय इतिहासाचे पुनर्लेखन आणि पुनर्विचार	प्रा.गौडदाब लखन अभिमान	30
10	मेमसाहेबांचे कार्य : इतिहास पुनर्लेखनाची गरज	डॉ. सुनिता हनुमंत गित्ते	33
11	ब्रिटीश आक्रमणाचे भारताच्या सर्वांगीण जीवनावर झालेले दुष्परिणाम	डॉ. रावसाहेब भीमराव नेरकर	35
12	मराठी नियतकालिकांचा उदय आणि विकास	डॉ.कल्पना त्र्यं.मेहरे	38
13	ब्रिटिश आक्रमणाचे भारताच्या आर्थिक जीवनावरील परिणाम	डॉ. प्रदिप शा. ढोले	41
14	ब्रिटीशांची आर्थिक निती आणि भारतीय उद्योग	प्रा. राजेन्द्र एम. देवाळकर	45
15	भारतावरिल ब्रिटीश आक्रमणाचा मेळघाटातील आदिवासी कोरकू जमातीच्या सामाजिक घटकावर झालेला परिणाम .	रोशन रामदास भटकर	48
16	भारतातील ब्रिटिश आक्रमणाचे आर्थिक जीवनावरील परिणाम	प्रा. डि. बि. भुईभार	52

International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 320 (CCCXX))
ISSN : 2278-9308
October, 2021

मराठी नियतकालिकांचा उदय आणि विकास

प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख, नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा जि. अमरावती

मराठी नियतकालिकांनी वाङ्मयाला मोलाचे योगदान दिले आहे. ''जे एकाच शीर्षकाखाली किमान आठवड्याच्या किंवा त्याहून अधिक कालावधीने सामान्यतः नियमितपणे प्रसिद्ध होते, आणि ज्यात अनेक विषयांवरील सर्वसाधारणपणे विविध लेखकांचे साहित्य संकलित केलेले असते त्यास नियतकालिके म्हणतात. असा नियतकालिकांचा अर्थ विश्वकोषात दिला आहे. समाजमनावर हळूहळू पण ठामपणे संस्कार घडविणे हे नियतकालिकाचे कार्य आहे. नियतकालिकांचा उदय युरोपमध्ये १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला. जगातील पहिले नियतकालिक इ.स. १५६३ साली जर्मनीमध्ये सुरू झाले त्यानंतर १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व इंग्लंड, फ्रान्स, इटली मध्ये नियतकालिके निघू लागली. हा काळाशी निगडित असणारा प्रबोधनाचा सातत्यपूर्ण आविष्कार आहे. भारतामध्ये प्रथम बंगाली भाषेत १८१८ ला 'दिग्दर्शन' नावाचे मासिक जे.सी. मार्शमन यांच्या संपादनाखाली सुरू झाले. त्याच वर्षी 'समाचार दर्पण' हे साप्ताहिक सुरू झाले ही दोन्ही नियतकालिके श्रीरामपूरहून प्रसिद्ध हो असत. मुद्रणाच्या सुकरतेमुळे नियतकालिकांचा संभव आणि वाङ्मय निर्मितीस चालना मिळाली.

भारतात मराठीतील पहिले नियतकालिक 'दर्पण' चा पहिला अंक ६ जानेवारी १८३२ रोजी बाळशास्त्री जांभेकर यांनी काढला. प्रथम पाक्षिक नंतर साप्ताहिकात रूपांतर केलेल्या नियतकालिकाचा हेतू नव्या, पाश्चात्य ज्ञानाचा अभ्यास व्हावा, लोकांचे कल्याण व्हावे, देश समृद्ध व्हावा असा होता. आठ वर्ष चालल्यानंतर २६ जून १८४० रोजी शेवटचा अंक निघाला आणि दर्पण बंद पडले. जांभेकरांचे एक सहकारी भाऊ महाजन (गोविंद विठ्ठल कुंटे) यांनी २४ ऑक्टोबर १८४१ रोजी प्रभाकर नावाचे साप्ताहिक सुरू केले. त्यातून लोकहितवादी यांची १८४८–१८५० दरम्यान शतपत्रे सुरू झाली. इ.स. १८४२ मध्ये ज्ञानोदय (अहमदनगर) इ. स. १८४२ मध्ये ज्ञानसिंधू, चंद्रोदय १८४४ मित्रोदय (पुणे) इ.स.१८४९ ज्ञानप्रकाश इत्यादी नियतकालिके एकामागे एक असे विविध ठिकाणी सुरू झाली. या काळात काही नियतकालिके निघायचे तर काही बंद पडायचे आणि बंद पाडणे हा प्रकार घडत होता.

नियतकालिकांची अशी प्रथा एतद्देशीयांनी इंग्रजांपासूनच उचलली. या प्रथेला आवश्यक अशी परिस्थिती यापूर्वी निर्माण झाली नव्हती. शिक्षणाचा प्रसार, वाचन लेखनाची आवड, रेल्वे तारायंत्र इ. दळणवळणाच्या साधनांमुळे प्रवासाची व बातम्या मिळवण्याची सोय, छापखाने, अल्पमोलाने व श्रमाने लेखन प्रसाराचे साधन हया सर्वांमुळे नियतकालिकांची निर्मिती होत होती व नियतकालिकांची नावे ही अन्वर्थक होती. लोकशिक्षण देणे प्रसार करणे, भौतिकशास्त्रांचा जनसामान्यांना परिचय करून देणे हे केवळ मनोरंजनापेक्षाही उद्बोधनाचेच उद्दिष्ट या नियतकालिकांमागे होते. इ.स. १८५४ मध्ये 'ज्ञानदर्शन' हे त्रैमासिक सुरु केले. पहिल्याच अंकात उद्देश स्पष्ट करताना लिहिले आहे की, मराठी भाषेत विद्यांच्या विषयांवर व त्यात करून पश्चिम देशातील विद्यांच्या विषयावर फारच थोडे ग्रंथ आहेत व कित्येक विषयांवर तर अजून मुळीच लिहिले गेले नाही. तेव्हा अशा विषयांची लोकास माहितगारी होण्याकरिता साधन उपस्थित केले असता त्यापासून उपयोग पडेल असे मनात आणून हे त्रैमासिक काढण्याची योजना केली आहे.

'दिग्दर्शन' या मासिकात बातमीचे सार भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र व साधारणविधी याविषयी थोडा थोडा मजकूर दुसऱ्या ग्रंथातून घेतलेला किंवा नवा छापला जाई. लोकांची समजूत पटावी म्हणून प्रसंगोपात्त चित्रेही देण्यात येत. हिंदुस्थानचा इतिहास, ग्रीस देशाचा इतिहास, पदार्थविज्ञान, ज्योतिष्यशास्त्र, सामान्यनीती इत्यादी महत्त्वपूर्ण विषयावर या मासिकात लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. यावरून नियतकालिकाच्या कार्याचे स्वरूप लक्षात येते.

प्रत्येक नियतकालिकांच्या उदयामागे काही ना काही उद्दिष्ट होते असे नियतकालिकांच्या इतिहासावरून लक्षात येते. लोकशिक्षणासाठी निर्माण होणाऱ्या गरजा लक्षात घेऊन नियतकालिका

ISSN : 2278-9308
October, 2021

निघत होती. आणि यातून होणाऱ्या विचार जागृतीमुळे प्रबोधनाच्या प्रक्रियेला गती मिळत होती ही वस्तुस्थिती महत्त्वाची आहे.

पाश्चात्य शिक्षणाच्या संस्कारामुळे सुधारकांना पक्ष उदयाला येत होता. त्याच प्रमाणे एतद्देशीय संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनामुळे परंपराभिमान्यांचा, पुराणमतवाद्यांचा, ही पक्ष उदयाला येत होता. ख्रिस्ती मिशनरी विरुद्ध, एतद्देशीय सुधारक आणि एतद्देशीय सनातनी असाही संघर्ष उद्भवला आणि ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या हिंदुधर्मविरोध मतप्रचाराचे खंडण करण्याकरिता नियतकालिके निघाली. त्याचप्रमाणे नवविचार प्रवर्तकांच्या मताचे खंडण करण्याकरिता म्हणून देखील नियतकालिके निघाली.

एतद्देशीयांचे विचार पाश्चात्यांनाही समजावेत म्हणून प्रारंभी अनेक मराठी नियतकालिकांत इग्रजी मजकूर असे याचे उदा. म्हणजे प्रभाकर (१८४०) हे नितकालिक होय. याबरोबर धार्मिक कारणासाठी नियतकालिके निघाली होती. वर्तमानदीपिका हे पुराण मताभिमानी हिंदुधर्मीयांचे नियतकालिक होते. तर पुढे प्रार्थना समाजाचे 'सुबोधपत्रिका' (१८७०—७४) सुरू केले. ही धार्मिक स्वरूपाची पण धर्मसुधारक मनाची होती. ज्ञान प्रकाश (१८४९) व हिंदू प्रकाश (१८६२) ही पत्रे राजकीय व सामाजिक विषयांची चर्चा करीत होती.

सत्यशोधक सातारा (१८७१), माळवा, अखबार, खानदेश वैभव (१८६८) अशी प्रादेशिक नियतकालिकेही त्याकाळात निघत होती. 'पुणे वैभव' ते जुन्या कर्मठ पंथाचे मुख पत्र होते. मराठी ज्ञान प्रसारक (१८५०), सुष्टिदान (१८५५), विद्या कल्पतरू (१८६८) विद्यामाला (१८७८) इ. ज्ञानविज्ञानाला वाहिलेली मासिके नाना विद्या, कला, कौशल्ये युक्ती व कारखाने व दुकाने, औषधे व त्यांचा क्रिया हुन्नरे इ. अनुभवसिद्ध निरूपण व उपयुक्त माहिती त्यात असे तसेच विचारलहरी (१८७४), सिद्धर्मदीपिका (१८७७) उपयुक्त ज्ञान सागर (१८७७) ही मासिके सुरु होती.

स्वत:ला मराठी भाषेचे शिवाजी समजणारा विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी इ.स. १८७४ मध्ये 'निबंधमाला' सुरू केले. पुढे इ.स.१८७७ मध्ये श्री नामजोशी यांनी 'किरण' मासिक तर भालेकर यांनी 'दिनबंधु' हे साप्ताहिक सुरु केले.

पुढे इ.स.१८८०—८१ च्या सुमारास केसरी चा जन्म झाला. केसरीचा पहिला अंक १८८१ मध्ये निघाला केसरीने लोक जागृती बरोबर देशाभिमान, धर्माभिमान, इतिहासाभिमान, जागविला. इ. स. १८८५ 'सोलापूर समाचार' निघाले. इ.स. १८८९ मध्ये आगरकरांनी समाजसुधारणेसाठी स्वतंत्र सुधारक सुरू केले. इ.स. १८८९ ला मुंबई येथे वार्ताहर पत्र सुरू झाले. इ.स. १८९० हरिभाऊ आपटे यांनी 'करमणूक' हे साप्ताहिक सुरू केले. इ.स.१८९६ मध्ये 'मनोरंजन' चा जन्म झाला. पुढे 'निबंधचंद्रिका', शि.म. परांजपे यांचे 'काळ' कोल्हापूरचे 'ग्रंथमाला' मासिक 'मुंबई वैभव', 'ज्ञानप्रकाश' यासारखी वृत्तपत्रे मासिके, पाक्षिके निघू लागली.

विसाव्या शतकात 'सृष्टिज्ञान', 'किर्लोस्कर', 'मराठी शिक्षक', 'रंगभूमी' अशी नियतकालिके निघाली. ललित साहित्याला प्राधान्य देणारी 'रत्नाकर' (१९२५), 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका' (१९२८), 'सत्यकथा' (१९३३), 'प्रतिभा' (१९३३), 'पारिजात' (१९३४), 'ज्योत्स्ना' (१९३६), 'अभिरुची' (१९४३), 'युगवाणी' (१९४६), 'साहित्य' (१९४७), 'प्रतिष्ठान' (१९५३), 'छंद' (१९५४) 'आलोचना' (१९६२).

'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका' 'सत्यकथा' 'अभिरुची', 'साहित्य', 'छंद', 'हंस', 'प्रतिष्ठान', 'आलोचना', 'पंचधारा', 'ललित', 'कविताररती', 'रुची', 'उगवाई', 'समुचित', 'समाज प्रबोधन पत्रिका', 'सत्यप्रकाश' 'अस्मितादर्शन', 'अक्षरवैदर्भी', 'वाटसरू', 'ज्ञानभाषा', 'पूर्वा', 'ऊर्मी', 'साधना', 'सर्वधारा', 'भावमाला' इत्यादीचे समकालीन साहित्याच्या जडणघडणीत अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.

'माहेर', 'अनुराधा', 'रोहिणी', 'स्त्री' ही रंजनवादी नियतकालिके असून 'बागजा', 'बाई' 'मिळून साऱ्या जणी' 'प्रेरक', 'ललकारी', 'आकांक्षा' इत्यादी नियतकालिकांनी स्त्री प्रश्नांची चर्चा केली आहे.

आज काळ बदलला आहे. काळाबरोबर नियतकालिकेही बदलत आहे. काळाची आव्हाने झेलत आहे. हा बदल बाह्य रूपाचाच नाहीतर आंतरिक दर्शनाचाही आहे. काळाबरोबर चालून प्रबोधन करत आहे.

निष्कर्ष

- चित्रकथिकेनी आधुनिक काळात मराठी साहित्याला कलाकृती देण्याचे मोठे काम केले आहे
- मराठी चित्रकथिकेनी प्रयोगात्मक वाङ्मयीन अभिव्यक्ती निर्माण केली
- मराठी चित्रकथिकेनी समाजात विज्ञान पद्धतीचा समाजाला जाणवणे दर्शन घडविले
- मराठी चित्रकथिके देशांना आणि साहित्यांना या वैज्ञानिक निर्माण झाली
- मराठी चित्रकथिकेनी मराठीच्या साहित्याकडे बघण्याचा एक विशिष्ट दृष्टिकोन दिला
- ज्ञानार्जनाचे व वैचारिकता समृद्ध करण्याचे मोठे कार्य चित्रकथिकेनी केले
- आज आजूबाजूला नवा नवा समाजाला अभ्यासाला प्रतिमेला देऊन, चित्र नी प्रकाशन आणण्याचे काम आज मोठ्या प्रमाणात ही वाङ्मयीन चित्रकथिके करीत आहे

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) ग. मो. गनडे मराठी चित्रकथिकेचा इतिहास कर्नाटक प्रिंटिंग हाउस, मुंबई
२) डॉ. उषा मा. देशमुख मराठी चित्रकथिकेचा वाङ्मयीन अभ्यास (खंड – ३) स्नेह वर्धन प्रकाशन, मुंबई
३) संपा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी मराठी चित्रपटकथिकेचा वाङ्मयीन अभ्यास (खंड–२) श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
४) प्रा. दत्ता भगत – आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, निराला प्रकाशन, औरंगाबाद

Principal
Narayan... Mahavidyalaya

Aadhar Publications
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
For Details www.aadharsocial.com
Emial: aadharpublication@gmail.com
Price:Rs.500/

'Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

2019-20

Impact Factor - 7.675
ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020

SPECIAL ISSUE - CCVII

The Relevance of Buddha's Philosophy in the Present Era

Dr. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Prof. P. R. S. Rao,
Editor :
Secretary, SDGCT, Amravati.

Dr. Varsha Gawande
Executive Editor :
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal

INDEX

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	Quantumneurodynamics Of Vipassana Meditation	Bhikkhu Ananda	1
2	Relevance Of Buddhism In Human Rights Philosophy	Dr P.S.Khadse	4
3	Manimekalai : On Buddhist Path Through Women Empowerment Incarnated In The Thoughts Of Buddha	Anoma Sākhare	10
4	Relevance Of Buddhism For Business Ethics & Management	Dr. Kishor M. Akotkar	12
5	Shopping Malls: The Changing Face Of Indian Retailing Market	Dr. Mallu Ahla Padaval	17
6	Buddhas Remedy To World Misery	Dr. Varsha E. Gawande	21
7	Bhutan: Buddhist Model Of Development	Prof. Yashwant V. Harne	24
8	Vipassana Meditation, Martial Arts And Buddha	Dr. Waman Gulabrao Jawanjal	27
9	Buddha's Teaching And World Peace	Prof. Dr. Mrs. Savita D. Thakare	31
10	Social, Political And Economical Issues Under Buddhism Philosophy And Dr. Babasaheb Ambedkar's Views	Prof. Nandkishor K. Ramteke	34
11	Buddhism In American Poetry: A Study Of Gary Snyder's Poetry	Prof. Shuddhodhan P.Kamble	38
12	"The Learning Gained By The Prospective Entreprenure From Buddhas Principle"	Ms. Mayuri Tatte	41
13	Buddha's Perspective On Gender Equality And Discriminations	Mr. Sachin M. Pandit	44
14	The Noble Eightfold Path Of Lord Buddha: A Boon To The World	Mrs. Priyanka A. Sarda	47
15	Exploring Ethics Of Management Rested In Buddhism	Dr. L. K. Karangale	51
16	Poverty In Economy And Role Of Buddhism	Dr. Mangala R. Bhate	55
17	The Relevance Of Buddhist Principles And Business	Dr. Rajesh M. Deshmukh	57
18	Global Peace And Buddhism	Asst.Prof.Dr. Dayanand U. Raut	60
19	Buddhist Economic	Dr. Ravindra J. Kayde	62
20	Buddhist Perspectives In Harry Potter Series.	Ms. S. S. Joshi	67

Narayanrao ... Mahavidyalaya

21	Women Empowerment Incarcenated In Thoughts Of Buddha	Dr. Parag Kukade	71
22	Existentialist And Buddhist Perspectives In Modern Indian Novel	Dr. S. P. Joshi	75
23	Buddha: The Science Of 'Closed Eyes'	Dr. Satyendra B Gadpayale	78
24	The Relevance Of Buddha And Business.	Prof. S.K. Tantrapale	83
25	The Economics Of Ecosystems And Biodiversity: The Ecological And Economic Foundations	Prof. Pritesh B. Patil	87
26	A Buddhist Approach To Management	Asst. Prof. Naval Daulatrao Patil	91
27	Empowerment Of Women And Buddhism: An Overview	Aruna Kadu	94
28	बुध्द धम्म विश्वकल्याणाचा मार्ग	प्रा. डॉ कल्पना त्र्यं. मेहे	96
29	**बौध्द धर्म भारतीय संस्कृतीला मिळालेली देणगी**	**प्रा. डॉ.माधुरी मनोहरराव पाटील**	98
30	वर्तमान स्थितीत बुद्ध तत्वज्ञानाची गरज : एक चिंतन	डॉ. पूनम अभ्यंकर	101
31	बौद्ध तत्वज्ञानातील मानवतावाद	प्रा. पी.एल. अंबोरे	105
32	धर्म प्रार्थनास्थळात बंदिस्त धम्म : एक विश्लेषण	डॉ. दिनेश स. धाकडे	108
33	**बौद्ध धम्म : एक वास्तविकता**	**डॉ. पी. जी. राठोड**	110
34	**बौद्ध धर्म व संस्कृती**	**प्रा. प्रविन एन. वानखडे**	113
35	बुद्धाच्या स्त्रीवादी दृष्टिकोन	प्रा. डॉ. कुसमेंद्र ग. सोनटक्के	116
36	नारी स्वतन्त्रता की अभिव्यक्ति : थेरीगाथा	डॉ. कमलाकर पायस	118
37	तणावमुक्तीकरिता **विपश्यना**	डॉ. सारिका एन. दांडगे (बोदडे)	121
38	**बौध्द धम्म तत्वज्ञानाचा भारतीय** लोकसंगीतावर **प्रभाव**	**प्रा. कु. प्रिति बी. इंगळे (वाकपांजर)**	124
39	**प्राचीन बौद्ध वास्तुकला** आणि आधुनिक **महत्त्व** विशेषत: **महाराष्ट्राच्या संदर्भात)**	**डॉ.**ओमप्रकाश **सा.**बोबडे	129
40	दु:ख मुक्ति की साधना – विपस्सना	प्रा.डॉ. रेखा.जे.वानखडे	133
41	लोकतंत्र मेंजागतिक शांतता के लिए बुध्दिझम एवंविपस्सना	प्रा. सुनिता श्रीखंडे	140

'Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) - 7.675,
Special Issue

ISSN : 2278-9308
March 2020

बुध्द धम्म विश्वकल्याणाचा मार्ग

प्रा. डॉ कल्पना च. येहो
मराठी विभाग प्रमुख, नारायणराव राणा महाविद्यालय, बडनेरा (रेल्वे) जि. अमरावती

बुध्द हा एक मानवतावादी धम्म आहे. मानव उत्थानाचा धम्म आहे. या धम्माचा केंद्रबिंदू मानव आहे. मानवाचे कल्याण [illegible] सुख हे बुध्द धम्माचे अंतिम उद्दिष्ट आहे. मानवाची मानव मुक्ती व मानव कल्याणाचा तो मार्गदर्शी मार्ग आहे. [illegible] जन्मापासून तर मृत्यू पर्यंतचा प्रवास आनंददायी करणारा आहे. म्हणूनच या धम्मामध्ये देव, आत्मा, चमत्कार, पूर्वजन्म [illegible] सर्व बाबी नाकारलेल्या आहेत. बुध्दीप्रामाण्य व विज्ञाननिष्ठेवर आधारित असा धम्म आहे. समतेचा पुरस्कार करणारा धम्म [illegible] यामध्ये वर्णाश्रम पध्दतीला अजिबात थारा नाही. स्त्री-पुरूष समानतेचा पुरस्कार बुध्दांनी केलेला आहे. म्हणूनच त्यांनी भिक्षु संघामध्ये महिला भिक्खूनींचा समावेश केला होता. बुध्द, धम्म हा स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या जीवनमूल्यांचा अंगीकार करणारा लोकशाहीवादी धर्म आहे.

बुध्द धम्मामध्ये माणसाच्या सदाचाराला अनन्य साधारण महत्व आहे. सदाचारात शील हे सर्वात महत्वाचे तत्व आहे. बुध्दाने प्रथम शील नंतर प्रज्ञा व शेवटी करूणेचा संदेश दिला. शिला शिवाय प्रज्ञा घातक आहे. बुध्द हे चारित्र्याला महत्व देतात. ज्ञान असेल परंतु त्याचा उपयोग विघातक कार्य करण्यासाठी होत असेल तर ते ज्ञान घातकच आहे. प्राप्त ज्ञानाचा उपयोग विधायक कामासाठी करण्याकरीता स्वत: शीलवान असणे, चारित्र्यवान असणे फार आवश्यक आहे. जर ज्ञानी व्यक्ती आपल्या ज्ञानाचा उपयोग अज्ञानी लोकांना फसविण्यासाठी, त्यांचे शोषण करण्यासाठी करत असेल तर ते ज्ञान घातक ठरते. ज्ञानाचा उपयोग नेहमी सुकर्मासाठी करायला पाहिजे.

जीवनात पवित्रता राखणे म्हणजे धम्म होय. कारण मनाची, शरीराची, वाचेची, बुध्दीची पवित्रता जर असेल तर व्यक्ती [illegible] ध्येय गाठू शकतो. बुध्द तत्वज्ञान सांगते की मनुष्याचा उध्दार कोणताही देव किंवा दैवीशक्ती करत नाही. त्याच्या स्वत:च्या हातानेच तो होतो. 'अत्त दिप भव' स्वयं प्रकाशीत व्हा. स्वत:च स्वत:ला प्रकाशात आणा, प्रगती करा, नावलौकीक मिळवा. बुध्दाचा विचार उत्कृष्ट व पापमुक्त जीवनशैलीचा आहे. बुध्द म्हणतात, या जगात वैराने वैर शमत नाही ते अवैराने शमते.

गौतम बुध्दाच्या मते आत्मसंतोषी राहणे ही मानवाची सर्वात मोठी संपत्ती आहे. कारण जगातील सर्व गोष्टी नश्वर आहे. [illegible] जाणणे म्हणजेच धम्म होय. आपले शरीर हे नष्ट होणारे आहे. कारण मृत्यूनंतर ते पंचतत्वात विलीन होते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक वस्तू ही कोणत्या ना कोणत्या वस्तू पासून बनलेली आहे. आणि तिला एक दिवस नष्ट होणे आहे आणि म्हणूनच म्हटल्या जाते की जगातील सर्व नश्वर आहे. आपले कर्म हेच नैतिकतेच्या नियमाचे शास्त्र आहे. यावर विश्वास ठेवणे म्हणजे धम्म होय. आपले कर्म आपल्या जीवनात फळ देतात. चांगल्या कर्माचे फळ चांगलेच मिळते.

धम्म हा एक विचार आहे हा सद्‌विचार माणसाला सत्कृत्याकडे नेणारा आहे. माणसाने माणसाशी माणसासारखे वागले पाहिजे असा संदेश धम्म देतो. बुध्द हा मूलतत्ववादी नसून परिवर्तनवादी, सर्व कल्याण तत्ववादी आहे. बुध्द सांगतात स्वत:ला [illegible] कष्ट करा, वाहती नदी करा सगळ्यांवर प्रेम करा म्हणजे कुणाचा द्वेष करण्याची आणि द्वेषापोटी कुणाची हत्या करण्याची माणसाला इच्छा होणार नाही. बुध्दाने सर्वांच्या हिताची, सहिष्णुतेची, परस्पर सौहार्दाची संस्कृती सुरू केली.

धम्म म्हणजे नितीचा सर्वोत्कृष्ट नमुना होय. मनुष्याचे चांगले आचरण म्हणजे धम्म आहे. धम्मात देव आणि आत्म्याला स्थान नाही. धम्माचे स्वरूप हे परिवर्तनशील आहे. धम्मात बुध्दिवादाला स्थान आहे. धम्म म्हणजे स्वातंत्र्य असून धम्म माणसाला मुक्त करतो.

गौतम बुध्दाचे चार आर्यसत्य

१) जगात दु:ख आहे.
२) दु:खाला कारण आहे.
३) दु:खाचे कारण तृष्णा आहे
४) दु:ख नष्ट करता येते.

ISSN : 2278-9308
March 2020

द्वेष व तृष्णा यांच्या आहारी न जाणे हा बौध्द जीवनमार्ग आहे. त्यांनी कोणालाही क्लेश देऊ नका व दुसऱ्या संबंधी ... बाळगू नका असा उपदेश दिला आहे. त्यांच्या मतानुसार मनुष्याने प्रथम सन्मार्गाला स्थापना करावी. मग दुसऱ्याला त्याचा ... करावा. शहाण्या माणसाने स्वतःला दोष लागतील असे वर्तन करता कामा नये.

भगवान बुध्दांनी दुःखाचे कारण जाणून घेऊन आपल्या मनातच दुःखाचे मूळ मानले. जर या समाजाची, ... चांगले असेल तर मानवाचे जीवनही सुखकर होते.

बुध्दांनी आपले पंचशिल पुढीलप्रमाणे विशद केले आहे.

... प्राण्यांची हत्या करू नका म्हणजे त्यांनी दया, प्रेम, आपुलकीची शिकवण दिली.

... चोरी करू नये असे सांगितले म्हणजे सद्वर्तन व सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करण्याचा ... दिला.

... वासनेवर नियंत्रण असावे. कुणीही स्त्री-पुरूषांनी एकमेकांप्रती वाईट भावना ठेवू नये.

... बोलण्यास मनाई केली. त्यांनी सत्याचा पुरस्कार केला.

... पदार्थ व दारू सेवनाला मनाई केली.

कारण, मादक पदार्थामुळे आरोग्याची हानी होते. सोबतच कुटुंबाचे नुकसान होते.

पृथ्वीवर सदाचाराचे राज्य निर्माण करणे, पृथ्वीवरील दुःख नष्ट करणे हा धम्माचा उद्देश आहे.

भगवान बुध्दांनी संपूर्ण विश्वाला वैकल्पीक आधारावर विचार करण्याची पध्दत दिली आणि विविध महत्त्वपूर्ण सिध्दांत ... या सिध्दांतापैकी एक प्रतीत्यसमुत्पाद हा सिध्दांत खूप महत्त्वपूर्ण आहे. या सिध्दांतानुसार कोणतीही घटना ही स्वतःहून घडत ... त्यामागे काहीतरी कारण असते. या कारणामुळे घटना घडते. प्रसिध्द वैज्ञानिक आईनस्टाईन आपल्या सापेक्षतावादाच्या ... श्रेय भगवान बुध्दाच्या प्रतीतसमुत्पादला देतात. ते बुध्दाला विश्वातील महान वैज्ञानिक मानतात. बुध्दाचे विचार ... असल्यामुळे त्यावर काळाच्या मर्यादेचे बंधन नाही. अडीच हजार वर्षापूर्वी बुध्दाचे विचार जेवढे उपयोगी होते तेवढेच ... उपयुक्त आहे. बुध्द धम्म हा विश्व कल्याणाचा सोपा मार्ग आहे.

संदर्भ

भगवान बुध्द आणि त्यांचा धम्म - डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर
भगवान बुध्द आणि त्यांची चार आर्यसत्ये - डॉ. सुरेंद्र मांडवधरे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा बुध्द धम्म - प्रा. यशवंत मनोहर
करूणामय गौतम बुध्द - साने गुरूजी
बुध्द धम्म - डॉ. धनराज डाहाट
धम्मपद - सत्यनारायण गोयनका
मार्क्सवाद, बुध्दवाद आणि आंबेडकरवाद - डॉ. कऱ्हाडे सदा
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निवडक लेख - डॉ. गंगाधर पानतावणे

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST, AMRA

(A Buddhist Religious Minority Institution Recognised by the Govt. of Maharashtra)

Shyam Nagar Amravati - 444 606

Regd No. : E-275 (Amravati)

Email : sdgct1991@gmai.com

COLLEGES

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya	Uttam Nagar, Amravati.
Takshashila Mahavidyalaya	Shyam Nagar, Amravati.
Ramkrushna Mahavidyalaya	At Post Darapur, Tq. Daryapur, Amra
Ramkrushna Shikshan Shastra Mahavidyalaya B. Ed.	Uttam Nagar, Amravati.

INSTITUTES UNDER DIRECTORATE OF TECHNICAL EDUCATION

Dr. Sau Kamaltai Gawai Institute of Engg and Technology	At. Darapur .Tq. Daryapur, Amravati
Kamalprakash Pharmacy College and Research Center	At Kherda, Tq. Karanja Lad, Washim

POLYTECHNICS

Vikramshila Polytechnic	At Darapur. Amravati.
Kirti Polytechnic	Uttam Nagar, Amravati.

ITI

Nalanda Industrial Training Institue	At. Mogra, Post. Bhankheda, Amravati
Samrat Ashok Industrial Training Institute	At. Darapur, Tq. Daryapur, Amravati

JUNIOR COLLEGES

Dr. Babasaheb Ambedkar Junior College	Uttam Nagar, Amravati.
Takshashila Junior College	Shyam Nagar, Amravati.
Ramkrushna Junior College	At Darapur, Tq. Daryapur, Amravati.
Kamaldeep Junior College	At. Fulamla, Tq. Nandgaon (Kh.), Amra
Mahatma Jyotiba Fuley Junior College	At. Vihigaon to Anjangaon Surji, Amra
Matoshri Gangadevi Lulla Junior College	At Gaurkheda kumbhi, At. Achalpur, Amra
Matoshri Ramabai Ambedkar Junior College	Shyam Nagar, Amravati.
Dr. Babasaheb Ambedkar MCVC	Uttam Nagar, Amravati.
Takshashila MCVC	Shyam Nagar, Amravati.
Ramkrushna MCVC	At Darapur Tq. Daryapur, Amravati.
Matoshri Ramabai Ambedkar MCVC	Shyam Nagar, Amravati.
Mahatma Jyotiba Fuley MCVC	At. Vihigaon, Tq. Anjangaon Surji, Amra
Sau Kamaltai Gawai Adhyapak Vidyalaya D. Ed.	At. Darapur, Tq. Daryapur, Amravati

SCHOOLS

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathi Vidyalaya	At. Frezarpura Amravati
Madan Maharaj Vidyalaya	At. Fulamla Tq. Nandgaon Khandeshwar, Am
Mahatma Jyotiba Fuley Vidyalaya	At. Vihigaon Tq. Anjangaon Surji Dist. Am
Matoshri Ramabai Ambedkar Vidyalaya	Shyam Nagar Amravati
Shri Dadasaheb Gawai Vidyalaya	At. Malhara Tq. Achalpur Amravati
Matoshri Gangadevi Lulla Vidyalaya	At Gaurkheda Kumbhi Tq. Achalpur, Am
Krushnakamal Adiwasi Ashram Shala	At Ner Pingalai Tq. Morshi Amravati
Dr. Babasaheb Ambedkar Hindi Primary School	Shyam Nagar Amravati
Sant Gadge Baba Hindi High School	Shyam Nagar Amravati
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathi Primary School	Shyam Nagar Amravati
Kamaljyot Marathi Primary And Middle School	Nawsari Amravati
Lotus English Primary School	Shyam Nagar Amravati
Lotus English Primary School	At Gaurkheda Kumbhi Tq. Achalpur Amravati
Lotus English Primary School	At Darapur Tq. Daryapur Amravati
Lotus English Primary School	Uttam Nagar Amravati
Lotus English School	At. Vihigaon, Tq. Anjangaon Surji, Amravati.

DR. BABASAHEB ... TAKSHASHILA MAHAVIDYALAYA, ...
RAMKRUSHNA MAHAVIDYALAYA, DARAPUR
Maharashtra (India)

In Association with

UNITED INTERNATIONAL BUDDHA DHAMMA SOCIETY, USA

Two Day International Interdisciplinary Conference

On

The Relevance of Buddha's Philosophy in the Present Era

18th & 19th October, 2019 at Bangkok, Thailand

Certificate

This is to certify that, Dr./Mr./Mrs. Kalpana T. Mehare.

of Narayanrao Rana Mahavidyalay, Badnera (

has actively participated in the Two Day International Interdisciplinary Conference on "The **Relevance of Buddha's Philosophy in the Present Era"** *at Pinnacle Lumpinee* ... *Bangkok, Thailand on 18th and 19th October, 2019. He / She presented a paper en*titled

बुद्ध धम्म विश्वकल्याणाचा मार्ग.

in the conference / in abesentia.

Rev. Sasana Dipika Khanti Khema
UIBDS-U.S.A.

Principal
Narayanrao Rana Mahavidyalaya

Prof. P. R. S. Rao
Secretary
SDGCT, Amravati

Mrs. Kirti Rajesh A...
President
SDGCT, Amravati

Dr. Varsha E. Gawande
Head, Academic Excellence
SDGCT, Amravati

Asst. Prof. Sachin M. Pandit
Co-ordinator
SDGCTIC, Amravati

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati's

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

TAKSHASHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

RAMKRUSHNA MAHAVIDYALAYA, DARAPUR

In Association with

UNITED INTERNATIONAL BUDDHA DHAMMA SOCITY, USA

JOINTLY ORGANISES

Two Day International Interdisciplinary Conference

On

The Relevance of Buddha's Philosophy in the Present Era

18th & 19th October, 2019 at Bangkok,Thailand

Principal

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

Volume - IX, Issue - I, January - March - 2020
ISSN - 2277 - 5730
Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

[illegible]

In Recognition of the Publication of the Paper Entitled

राष्ट्रसंतांची अभंग गाथा-समाजोध्दाराची सरिता

Principal
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 8390984760 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Principal
Mahavidyalaya

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal

ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
ग्रामगीतेतील जिवनमूल्य **प्रा. राजुकराम दिनानाथ बनकर**	१-५
[illegible] राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्राम स्वराज्यासंबंधी विचार **प्रा. डॉ. उमेश आर. धुमाळे**	६-८
खंजेरीच्या नादातून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाजप्रबोधन **प्रा. अमोल वासुदेवराव गावंडे**	९-११
राष्ट्रसंताच्या मते सांगीतीक भजनाद्वारे समाजजागृती **डॉ. स्नेहल दत्तात्रय शेंबेकर**	१२-१४
राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. मंगला डि. बनसोड**	१५-१९
२१ व्या शतकात राष्ट्रसंतांच्या साहित्याचे महत्व **डॉ. सी. डी. पाखरे**	२०-२३
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील आणि अभंगातील तत्वविचार **प्रा. डॉ. मिलिंद भिवाजी कांबळे**	२४-२६
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या सांगीतीक योगदानातील सामाजिक तत्व **प्रा. नाना विठ्ठलराव भडके**	२७-२८
राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **प्रा. डॉ. प्रशांत एस. पगाडे**	२९-३३
राष्ट्रसंत गाडगे महाराज : सामाजिक, सांस्कृतिक व वैज्ञानिक दृष्टिकोन **प्रा. डॉ. शिवाजीराव पाटील**	३४-३८
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा मानवतावाद **प्रा. डॉ. शोभा रोकडे**	३९-४२
राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **प्रा. डॉ. राहुल एम. भोरे**	४३-४५
ग्रामगीता : राष्ट्राच्या विकासाचा जाहिरनामा **प्रा. विक्रांत कृष्णराव मेश्राम**	४६-

Principal
Narayanra... ...vidyalaya

CONTENTS OF MARATHI PART - I

लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक चिंतन **प्रा. डॉ. प्रमोद दामोदर देवके**	१०९-११२
राष्ट्रसंतांची अभंग गाथा-समाजोध्दाराची ज्योत **प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे**	११३-११५
माणिक बंडुजी ब्रह्मभट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवन प्रवास **डॉ. मेधा गोपाळराव सवाने**	११६-१२०
राष्ट्रसंतांचे स्त्री - सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **डॉ. मंदा विठोबाजी तडस**	१२१-१२५
राष्ट्रसंतांना अभिप्रेत असणारा माणूस **डॉ. सतीश माधवराव बहादे**	१२६-१३२
वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारताची जडण घडण **प्रा. डॉ. अनिता ज. तिडके**	१३३-१३६
राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन **प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे**	१३७-१३९
ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचार **डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे**	१४०-१४५
ग्रामगीता तेथे मुक्तता **प्रा. डॉ. महेश सखाराम बावधनकर**	१४६-१५०
वंदनीय राष्ट्रसंतानी स्त्रीशक्तीचा घेतलेला शोध व बोध **प्रा. कु. पूजा विनायकराव जोशी**	१५१-१५५
महिलांच्या उन्नती विषयी राष्ट्रसंतांचे विचार **डॉ. अनुराधा रा. मुळे**	१५६-१५८

Principal

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२८. राष्ट्रसंतांची अभंग गाथा- समाजोध्दाराची सरिता

प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख, नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा रे., जि. अमरावती .

विसाव्या शतकात वऱ्हाडाच्या भूमीत अमरावती जिल्ह्यातील यावली शहीद या छोट्याशा खेड्यात राष्ट्रसंतांचा जन्म झाला. लहानपणापासून ते विरक्त होते. अठराविश्वे दारिद्र्यात जन्मलेल्या या संतानी समाजाचे सूक्ष्म निरिक्षण केले. अज्ञानाच्या दारिद्र्याच्या अंधःकारात बुडालेल्या या समाजाला प्रबोधनाच्या माध्यमातून जीवनदान दिले. राष्ट्रसंत तुकडोजी विसाव्या शतकातील अतिश्रेष्ठ प्रबोधनकार होते. त्यांनी पारतंत्र्याच्या काळात समाजात राष्ट्रीय जाणीव जागृती केली. त्यासाठी त्यांनी साहित्यनिर्मिती केली. हिन्दी व मराठी या भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व होते. राष्ट्रसंत हे संतत्वाकडून राष्ट्रीयत्वाकडे जे उत्क्रांत होत गेले त्याचे सुंदर दर्शन त्यांच्या अभंग गाथेत होते. त्यांचे आरंभीचे उपदेशपर अभंग हे प्राचीन मराठी संतांच्या अभंगवाणीची, त्यांच्याशी असलेल्या एकरूपतेची आठवण करून देणारे आहेत. तुकडोजी महाराजांच्या जीवनाच्या विकासाबरोबर त्यांच्या अभंगानांही ऐहिक वळण लागलेले आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजींचा अभंग लेखनामागील पहिला उद्देश म्हणजे सगुण तत्त्वाशी सुसंवाद साधणे आणि दुसरा उद्देश म्हणजे समाज जीवनात प्रबोधन कार्य करणे. सगुण उपासनेपासून निघून निर्गुण उपासनेचे अत्युच्च शिखर गाठणे. आरंभीच्या जीवनात राष्ट्रसंतांनी सगुण भक्ती रानावनात हिंडून केली. मंदिरात बसून पुजाअर्चा केली. ते अभंगात लिहितात -

आधी अध्यात्म जीवन । पुढे समाज कारण ॥
आधी आचरोनी घ्यावे । मग जनलोका सांगावे ।

अतिशय सोप्या भाषेत राष्ट्रसंतांनी ईश्वर प्राप्तीचे रहस्य आपल्या अभंगांतून सांगितले आहे. राष्ट्रसंतांच्या अभंगाचे दोन प्रकार आहेत.

1) लहान अभंग 2) मोठा अभंग

राष्ट्रसंतांचे अभंग हे अमृतवाणी आहे. त्याचा आस्वाद घेताना वेगळेच भावतरंग निर्माण होतात त्यांच्या अभंग वाणीत विविधता आणि विपुलता आहे. त्यांच्या अंभगवाणीत त्यांच्या इतर ग्रंथाप्रमाणे समाजप्रबोधनांचे पाठ आहे. त्यांच्या अभंगवाणीत सगुण-निर्गुण भक्ति सोबतच जनसमुहाला सावध करण्याची, जागृत करण्याची क्षमता आहे. महाराजांचे अभंग हे आधुनिक विचारांनी भरलेले आहे. बुवाबाजीवर प्रहार करताना ते लिहितात.

भगवे रंगले तरी का झाले? । त्यागी नाही चाले तरिते व्यर्थ ॥
लंगोटी घातली तरी काय झाले? । मन ना निघाले विषयातुनी ॥
संसार सोडला तरी काय झाले? । परदार सोडले नाही त्याने ॥

Principal
Narayanrao ... Vidyalaya

तुकड्यादास म्हणे जरीमाळ घाले, वर्म जाणले तरि व्यर्थ ||[3]

(अनुभवामृत अभंगगाथा - ...)

सत्य संत-लक्षण स्पष्ट करताना ते लिहितात

संत तोचि खरा | जया शुध्द भक्ति झरा ||

जना दावी मार्ग नीटा चाले आपण ही वाट ||

जना दाखवी करोन | तरी बोळवीतो जन ||

तुकड्या म्हणे बंध तोडी, जनी जनार्दन जोडी ||[4]

(अनुभवामृत अभंगगाथा - ...)

ईश्वर प्राप्तीसाठी जनसामान्यांनी तात्त्विकदृष्टया संसार नश्वर असला तरी प्रपंच सोडू नये ज्याला ... सांभाळाता येत नाही त्याला लोकाचे दु:ख कसे कळणार.

नाही व्यवहारी धड | परमार्थी काय रड |

घर सांभाळता नये, लोकी दु:ख काय पाहे? ||

राहे घरीच भेकाड | कधी होईल धिप्पाड ||

तुकड्यादास म्हणे शिका | लोका बोध दावू नका ||[5]

(अनुभवामृत अभंगगाथा - ...)

आदर्श गृहस्थ कोणास म्हणावे ? हे स्पष्ट करताना ते लिहितात

धन्य तो संसार, ज्याचे उज्ज्वल चरित्र ||

घर आश्रमा सारिखे, हरिनामा गाती मुखें ||

अतिथींचा वाहती भार | मुले बाळे नारी नर ||

स्वच्छ पवित्र राहणी | तुच्छ बुध्दी नेणे कोणी ||

तुकड्यादास म्हणे झाला | वधता लाभ दुणावला ||[6]

(अनुभवामृत अभंगगाथा - 502)

पुत्र-धर्म सांगताना ते लिहितात

आई बाप दोन्ही माता देवासम | तयापासी प्रेम ठेवोनिया ||

तयांच्या प्रसादे पावेल या जगा | लहानाच्या अंगा मोठे केले ||[7]

विद्या शिकवोनि लाविले यामार्गी | नाही तरी सांगा काय होते?

तुकड्यादास म्हणे फेडावे हे कर्ज | उभारावा ध्वज कीर्तिरूपे ||

(अनुभवामृत अभंगगाथा - 541)

खरा धर्म ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करतात

Principal
...vidyalaya

VOL. IX, ISSUE I, JANUARY - MARCH 2020
ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(अनुभवामृत अभंगमाला ६४०)

राष्ट्रसंतांची [illegible]

राष्ट्रसंत [illegible]

संदर्भ :

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरवग्रंथ संपा. प्राचार्य रा.तु. भगत, सहसंपादक डॉ. सुभाष सावरकर, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, 2 ऑक्टोबर 2009 पृ. 121
2. तत्रैव पृ. 117
3. अनुभवामृत अभंगमाला व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित श्री गुरुदेव प्रकाशन गुरुकुंज आश्रम ता. तिवसा, जि. अमरावती (म.रा.) तृतीय आवृत्ती 2010 पृ.69
4. तत्रैव पृ. 72
5. तत्रैव पृ. 78
6. तत्रैव पृ. 81
7. तत्रैव पृ. 87
8. तत्रैव पृ. 102

Principal

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA ISO 9001: 2008 QMS/ISBN/ISSN

Vinay S. Hatole

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004,

Cell : 9579260877, 9822620877 Ph: 0240 - 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com Website : www.ajantaprakashan.com

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2021

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Principal
... Mahavidyalaya

Impact Factor - 7.675 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2021

ISSUE No – CCLXXI (271) B

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Use of Internet by Students of Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya Jalkot : A Study **Dr. Dagdu Tukaram Ghatkar**	1
2	Effect Of Dips And Pull Ups On Throwing Ability For Distance Of Baseball Players **Dr. Vikrant J. Gautam**	7
3	Women's War Poetry **Dr Sanjay L. Khandel**	10
4	Study on effect of lockdown on wildlife in urban areas. **Dr. Anilkumar Gopi Prasad**	15
5	New Social Media And Rural Development **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**	19
6	The Educaitonal Advantages Of Using Internet **Dr.Patil Bhagwan Shankar**	23
7	Farmers Suicide in India-Causes and Remedies **Dr.S.T.Sangale**	29
8	Food Technology & Food Processing **Dr. Mrs. Mrunal R. Wallokar**	33
9	Work of Ravindranath Tagore **Asst. Prof. Archana P. Tiwari**	36
10	Entrepreneurship in Rural Maharashtra **Mrs. Chetna Sinha Gala. / Vasundhara Dattaram Salunkhe**	38
11	Overall water splitting by Pt/g-C3N4 photo catalysts **Prof. Maggie Jomon John**	45
12	Reinvestigation of Angiospermic Petrified flower from the Deccan Intertrappean Beds of India. **Meshram S. M1, Mohture V.M2 , Nandeshwar M3., Pandey L J4.,**	50
13	The Performance Of Major Initial Public Offers In Indian Markets During Covid-19 Scenario **Dr. Hariom J. Puniyani**	55
14	Effect Of Fenugreek, Bitter Gourd Powder And Need Of Physical Activity For Diabetes Patients In Chandrapur District **Dr. Vijay E. Somkuwar**	62
15	तुलसी के राम डॉ.(श्रीमती) ज्योति धनोतिया	69
16	नवीन राष्ट्रीय शिक्षा नीति-२०२० : संभावनाएं एवं चुनौतियां डॉ. विकास कुमार शर्मा	75
17	शान्ति शिक्षा किरन कुमारी / डॉ. सियाराम यादव	87
18	१९४२ च्या स्वातंत्र्यलढ्यात खामगाव शहरातील राष्ट्रीय शाळेचे योगदान – एक ऐतिहासीक अध्ययन. प्रा. राजू भा. खरडे	94
19	भारतीय लोकशाही आणि नवमध्यमवर्ग डॉ. मनोहर नाईक	97
20	नागपूर शहर का विस्तार प्रा. रवि आर. साखरे	103

21	वर्धा जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्या वाढीचे भौगोलिक विश्लेषण प्रा. एन जी मोहुले	106
22	विदर्भ जलसिंचन प्रकल्पांचे भौगोलिक अध्ययन डॉ. सुषमा ल. टामोटरे,	115
23	आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा आणि सद्यस्थिती प्रा. डॉ. अविनाश मेश्राम	122
24	मराठी कथेतील वास्तवदर्शी भावविश्व डॉ. शिवाजी कनपुरकर	128
25	महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय एक अध्ययन प्रा. सचिन गणपतराव करणेवार	132
26	ब्रज का भक्ति संगीत प्रा. डॉ. श्वेता दीपक वेगड	137
27	शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय चोपराम लक्ष्मण गडपायले / डॉ.अमोल माडेकर	142
28	बाबा आमटेंच्या 'ज्वाला आणि फुले' मधील जीवन दर्शन डॉ. वैजयंती पेशवे	147
29	आदिवासींचे शिक्षण प्रा. डॉ. लोकचंद बी. जाधव	152
30	ऋषि–मुनियों की दयालुता एवं शाप की प्रवृत्ति कालिदास की रचनाओं सन्दर्भ में डॉ.अर्चना पाल	155
31	महाराष्ट्राच्या विकासात वसंतराव नाईक यांचे ऐतिहासीक योगदान डॉ. मनिष कान्हा चव्हाण	160
32	Kamala Markandaya's fiction and her Diasporic perspective – The Tales of Cultural Clash and process of Being and Becoming **Dr.Aachal Mundafale**	164
33	Evils of Racism in Gugi wa Thiong'o's 'The River Between' **Sapnil Shankarrao Kalpande**	167
34	पंचायत राज व्यवस्थेच्या विकासात आर. आर. पाटील यांची भूमिका प्रा. साखरे दत्तात्रय यशवंत	169
35	कार्लमार्क्स यांचे तत्त्वज्ञान व साहित्य – एक सिंहावलोकन प्रा.पुरुषोत्तम दि. माळोदे	172
36	पेशवे काळातील शिक्षा डॉ.विजय रामदास गिरधुडे	177
37	The Role of ICT in Higher Education **Santosh Nivrutti Ghongade**	179
38	भारतीय संविधानात स्त्रीचे कर्तव्य व अधिकारी प्रा.डॉ. बंडू एस.मानवटकर	184
39	महदंबा – आद्य मराठी कवयित्री प्रा. डॉ. कल्पना ज्यं. मोहरे	187
40	कौटुंबिक अस्थिरता आणि मुलांचे आरोग्य एक अध्ययन प्रा.डॉ.वीणा आर.मेहुले	190

ISSN : 2278-9308
Fabruary, 2021

महदंबा – आद्य मराठी कवयित्री

प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे
प्रमुख, मराठी विभाग नारायणराव राणा महाविद्यालय बडनेरा जि. अमरावती

मराठी साहित्यातील आद्य कवयित्री महदंबा ही महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांची पट्टशिष्या होती. महदाईसा उर्फ महदंबा ही महानुभाव पंथाने मराठी काव्याला दिलेले एक अनमोल रत्न, देणगी होय. अखंड जागृतता, सतेज बुद्धीमत्ता, विलक्षण चौकस वृत्ती, जिज्ञासूवृत्ती आणि अलौकिक प्रतिभा इ. असाधारण गुणामुळे महदाइसा ही सर्वज्ञ श्री चक्रधरांची आवडती पट्टशिष्या झाली होती. स्वामींच्या सन्निधानात राहण्याने, त्यांचे आचारविचार प्रत्यक्ष अनुभवण्याचे भाग्य तिला लाभले होते.

महदंबेचे मूळ नाव रूपाबाई. महदाइसा हे नाव तिला श्री चक्रधरांनी तिच्या [illegible] साधनकारी पणजीवरून दिले. महदंबेचे आजोबा वामनाचार्य व पणजी महदाइसा ही शके ११८२ ते शके ११९३ या कालखंडात देवगिरीच्या गादीवर असलेल्या महादेवरायास समकालीन होती. महदाईसेला होत असलेल्या भविष्यस्फुरणामुळे व म्हाळसा या देवतेच्या तिच्यावर विशेष अनुग्रह असल्यामुळे महादेवरायाची या महदाईसेवर विशेष श्रद्धा होती. एवढी की तीच महादेवरायाचे पौरोहित्य ही करीत होती असा उल्लेख पंथीय वाङ्मयात आढळतो.

वामनाचार्य व महदाइसा यांच्या पुत्राचे नाव महेश्वर पंडित होय. या महेश्वर पंडितास माधवभट व वायनायक अशी दोन मुले होती. महानुभाव पंथाचे पहिले आचार्य नागदेवाचार्य हे माधवभटाचे पुत्र होय. तर रूपाबाई ही वायनायक यांची ज्येष्ठ कन्या होय. श्रीचक्रधरांनी याच रूपाबाईने तिच्या ठिकाणी वसत असलेल्या अनन्यसाधारण गुणामुळे 'महदाइसा' असे नाव ठेवले.

महदंबेला अकाली वैधव्य प्राप्त झाले. ती आपल्या चुलत भावडांस 'रावसगांव' येथे गुंफा करून राहात असे. येथेच श्रीचक्रधरांच्या शिष्य दादोस तिला प्रथम भेटला. तो या कुटुंबियांशी [illegible] करीत असे. त्यामुळे महदाइसा व नागदेवाचार्यही दादोसाच्या भजनी लागलेले दिसतात. या दादोसाकडून त्यांना श्रीचक्रधरांची माहिती होऊन त्यांच्या भेटीविषयी ओढ वाटू लागली. कालांतराने श्रीचक्रधर व महदाइसा– नागदेव यांची भेट पाटव्ध येथे झाली.

महदाइसाला पुराण ऐकण्याचा छंद होता. पुराण ऐकून ती तसेच आत्मसात करीत असे व स्वामींच्या जवळ येवून त्यास सत्याच्या चौकटीवर ओनू पाहात असे व आपले ज्ञान उजळून घेत असे. महदाइसा अशाप्रकारे आपल्या जिज्ञासू व चिकित्सक बुद्धीला आणि स्वामींच्या अखंड निरूपणाला अखंड प्रकाशमान करीत राहीली. तिने वेळोवेळी स्वामींना बोलके केले. त्यांचे अंतरंगिचे जीवन कथन करण्यास त्यांना भाग पाडले. तिच्या या जिज्ञासक, चर्चकवृत्तीमुळे स्वामी तिला म्हणत, ''म्हातारी जिज्ञासक: म्हातारी चर्चक: म्हातारी एव निरंतर काही पुसतचि असे'' म्हणत.

महदाइसा व श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या संवादातून सिद्ध झालेले श्रीकृष्णचरित्र उदयास आले. श्रीकृष्ण चरित्रातील महत्त्वाच्या प्रसंगी महदाइसाने स्वामींना विचारलेले प्रश्न व त्या निमित्ताने स्वामींनी केलेले निरूपन व निरूपणाच्या ओघात होणारी प्रश्नोत्तरे व अखेर महदाईसेच्या मनाचे होणारे समाधान अशी या श्रीचक्रधर निरूपीत 'श्रीकृष्णचरित्र' ग्रंथाची निर्मिती झाली. श्रीकृष्णचरित्र ग्रंथ निर्मितीचा मान श्रीचक्रधर स्वामींच्या एवढाच महदाईसकडे जातो. हे श्रीकृष्णचरित्र महदाईसेला पुढे धवळ्याच्या निर्मितीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले.

महदाइसाच्या जीवनातील सर्वोत्कृष्ट कार्य म्हणजे धवळे होय. धवळ्यासोबतच तिने मातृकी रुक्मिणी स्वयंवर व गर्भकांड ओव्या रचल्या. श्री चक्रधर स्वामी विद्यमान असता त्यांच्या आज्ञेमुळे महदंबा काही काळ श्रीगोविंदप्रभूंजवळ रिद्धपूर येथे राहिली. श्रीकृष्णस्वरूप असलेल्या श्रीगोविंदप्रभूंनी एकदा लुटूपुटीच्या विवाहाची प्रवृत्ती स्विकारली व त्यांनी महदाइसाला विवाह गीत गाण्याचा आग्रह केला. आणि त्यावेळी रुक्मिणी स्वयंवर गीत गाण्याला पाचुळी आणून विवाह विधी करावयास सांगितला. आणि त्यावेळी रुक्मिणी स्वयंवर गीत गाण्याचा आग्रह केला. आवो मेली जाए म्हणे. श्रीकृष्ण रुक्मिणी गाए म्हणे. तुम्हा गाए गाए म्हणे. आन महदाइसा गावोनी लागली.

'धवळा' म्हणजे विवाह गीत किंवा लग्नगाणे. महदंबेने रचिलेल्या धवळ्याचे पूर्वार्ध (८३) आणि उत्तरार्ध (६५) असे दोन भाग आहे. धवळ किंवा धवळा हा या नावाने प्रकार असून त्याची रचना पुष्कळ आहे. धवळ हे महदंबेच्या भावपूर्ण भक्तिभावाने साकारलेले एक उत्कट लेणेच होय. धवळ्यामध्ये श्रीकृष्णरूक्मिणी स्वयंवराचे कथानक आलेले आहे. राजा भिमकाची कन्या रुक्मिणीचे तारुण्यात पदार्पण, त्यामुळे राजा भिमकाला आपल्या कन्येच्या विवाहाची लागलेली चिंता त्यातून कालेश्वराच्या भटाचे आगमन, त्याने केलेली श्रीकृष्ण भगवंताची स्तुती, रुक्मियाचा श्रीकृष्णाप्रति विरोध, रुक्मिणीची श्रीकृष्णाप्रति विरहावस्था पण [illegible] द्वारकेला पाठविणे, श्रीकृष्णाचे कौंडण्यपुरास आगमन, रुक्मिणीची श्रीकृष्णाप्रति भेटण्याची उत्सुकता, अंबिका देवीचे दर्शन व श्रीकृष्ण भगवंताची रुक्मिणीचे केलेले हरण याप्रसंगी रुक्मिणीने आपला प्राणसखा श्रीकृष्ण व [illegible], त्यामुळे [illegible] श्रीकृष्ण व जरासंध, शिशुपाल व रुक्मिया युध्द, पुढे सर्व [illegible] राजा भिमकाचे पुत्र महादेवी आगमन, श्रीकृष्णरूक्मिणी विवाह अशी सर्व साधारण धवळ्याची कथा आहे.

शिशुपाळ नक्र येथे आई किले वाळा
पृ पातली चिंता जाली व्याकुळा
स्मरिले कृष्णराओ, 'देवा, संकटी पडिलीये गोरी
तू एकु वाचोनिया आनु नाही अवधारी' ॥७॥
हृदा थाक, निये लागली चिंता
'भक्तबंधु छेदुनि', म्हणउनि गली अनंता
आरता दानी कृपा करा देवा मासि देयावे उधारण
शिशुपाळ–बंदिसाळ चुकवा, दाखवा आपुले श्रीचरण ॥८॥

रूक्मिणी शिशुपाल वर ऐकताच चकली, व्याकूळ झाली मग रूक्मिणीने श्रीकृष्णराजाने स्मरण केले. ''देवा! मी घोर संकटात पडली ऐका! तुझ्याशिवाय मला सोडविणार दुसरा कोणी नाही.

हृदयात थाक पडला म्हणून रूक्मिणीला घोर चिंता लागली. ती देवाला म्हणाली, ''हे भक्तांचे बंधन छेदणारा! अनंता! माझे रक्षण कर. हे आर्तदानी देवा! हे दिनाचा उद्धार करणारा! माझ्यावर कृपा कर. माझा शिशुपाळ बंदीखाना चुकवून आपले (मोक्ष देणारे) श्रीचरण दाखव.''

धवळ्यातील रूक्मिणी स्वयंवर कथा ही एका संवेदनशील प्रतिभावंत स्त्रीमनाची निर्मिती आहे. धवळ्याची भाषा साधी व अनलंकृत आहे. आशयनिष्ठ आहे. धवळ्यात येणारे अलंकार काव्याला सजविण्यासाठी आलेले नसून बोलीभाषेच्या अनुषंगाने आलेले आहे. धवळ्यातील प्रत्येक कडव्यात चार चरण असतात. त्यातील पहिले दोन लहान तर तिसरा व चौथा प्रदीर्घ असतो. मागील ओवी व पुढील ओवीच्या पहिल्या चरणात कथा प्रवाह विलक्षण गतिमानतेने झेपावतो. ओवी मामधील कथावकाश झपाट्याने कवेत घेऊन ही ओवी आलेली असते.

धवळे हे एक आख्यान काव्य आहे. मराठीतील सर्व आख्यान काव्याच्या आदिस्थानी ते उभे आहे. धवळ्याचा उत्तरार्ध हा महदंबेने म्हाइंभट आणि लक्ष्मीधर भट यांच्या म्हणण्यानुसार गाइला. कारण महदाईसाच्या दृष्टीने रूक्मिणी स्वयंवर ही कथा पूर्वार्धात संपलेली आहे. तिला श्रीकृष्ण–रूक्मिणी मिलनानंतर पुढचे काव्य गुंफण्यात काही स्वारस्य नव्हते. धवळे उत्तरार्ध (६४) श्लोकामध्ये आहे.

महदाइसा ही स्वत: आचारनिष्ठ व तपोनिष्ठ होती. गुरूकुळाच्या आचरणाची ती काळजी घेत असे. तिला गायनाची आवड होती. सर्वज्ञ श्री चक्रधरांच्या उत्तरापथे जाण्यानंतर पोरक्या झालेल्या स्वामींच्या परिवाराला महदाईसेने मायेची पाखर घातली आणि स्वामींच्या वियोगाने, मनाने कोसळलेल्या आचार्यांना सावरले. भानखेडीच्या वनात स्वामींच्या दु:ख वियोगाने मुर्च्छित होऊन पडलेल्या आचार्यांना तिने सावध करून पाटकुळीवर घेऊन रिद्धपूरला आणले व त्यांच्या कर्तव्याची त्यांना जाणीव करून दिली. त्यावेळी आचार्यांनी महदाईसाबद्दल प्रशंसोद्गार काढले. म्हातारी रक्षक. प्रौढी रक्षक: सहृदत्वे: दु:ख निर्वेदु: माझिया धर्मासि रक्षण: अशा या आचार्यांच्या प्रशंसोद्गारावरून महदाईसेचा गौरव अधिकारही लक्षात येतो.

निष्कर्ष :–

Principal
Narayanrao [illegible] Mahavidyalaya
[illegible]

1) धवळे हे मराठीतील आद्य आख्यान काव्य आहे.
2) महदाईसा ही अलौकिक प्रतिभावंत आहे.
3) महदाईसा ही महानुभाव पंथाची संजीवक व धर्मरक्षक आहे.
4) महदंबा ही महानुभाव पंथाने मराठी काव्याला दिलेली एक अनमोल देणगी आहे.
5) धवळे हे प्रतिभावंत स्त्री मनाची व ईश्वरीय मनोधर्माची निर्मिती आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची –

1) महदंबेचे धवळे – डॉ. सुहासिनी इर्लेकर
2) महानुभावपंथ आणि त्यांचे वाङ्मय – श. गो. तुळपुळे
3) महानुभावांचा इतिहास – कै. मुरलीधर कोळपकर
4) लीळाचरित्र – संपा. डॉ. पुरूषोत्तम नागपूर
5) महानुभावीय मराठी वाङ्मय – डॉ. य. खु. देशपांडे
6) लीळाचरित्रातील स्त्री दर्शन – डॉ. सुशीला पाटे

Principal
Naray... Vidyalaya

तुमच्या Ph.D. प्रबंधा

पुस्तकात रूपांतर करून मिळेल

व ते जगभर पोहोचेल...

More Details - 9595560278

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process

SJIF 2020 = 7.675

SJIF (A division of InnoSpace)

Aadhar Publications

New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S.) India Pin- 444604

Email: aadharpublication@gmail.com

For Details www.aadharsocial.com

Price:Rs.

ISSN: 2249-894X

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

UGC APPROVED Journal No.: 48514

Volume - 8 | Issue - 5 | February - 2019

Impact Factor : 5.7631(UIF)

श्री चक्रधर स्वामींची सामाजिक समरसता

प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे

मराठी विभाग प्रमुख , नारायणराव राणा महाविद्यालय , बडनेरा (रेल्वे) जि. अमरावती

प्रस्तावना : बाराव्या शतकात महाराष्ट्राच्या या पवित्र भूमीमध्ये उदयास आलेल्या महानुभाव पंथाचे संस्थापक सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामी आहे. महानुभाव पंथ हा द्वैती मताचा भक्ती पंथ असून या पंथाचे कार्य विशाल आहे. त्याकाळात ....

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

International Online Multidisciplinary Journal
REVIEW OF RESEARCH
ISSN NO: 2249-894X

...search (ROR) Journal is an Online International Multidisciplinary Research Journal, published ... & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind ... members of the Editorial Board. Readers will include investigator in universities, research ... industry with research interest in the general subjects.

OUR CHIEF EDITORS

Iran

Bucharest

Sri-lanka

Bijan Goodarzi

Ecaterina

Kamani Perera

Associate Editors

Dr. T. Manichander

Sanjeev Kumar Mishra

Associated and Indexed, India

- ...ALEY
- ...E SCHOLAR
- ...KE
- ENDNOTE
- ZOTERO
- DRJI

Principal
...Mahavidyalaya
Badnera

International Online Multidisciplinary Journal

Review of Research

Save Tree. Save Paper. Save World

ISSN NO:- 2249-894X   Impact Factor : 5.7631(UIF)   Vol.- 8, Issue - 5, February -2019

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	श्री चक्रधर स्वामींची सामाजिक समरसता प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे	1
2	ICT Usage Overall Benefit And Poverty Reduction For Rural Farmers Kalyan Sarkar and Dr. Sujit Deb	4
3	Jalakanteswara Temple Of Vellore – A Centre Of Historical, Religious And Tourist Attraction Dr. J. Sampath	15
4	हिन्दी : भाषा की लहरों पर जीवन का दस्तावेज़ । डॉ. मनीषकुमार मिश्रा	19
5	A Study Of Use Of Social Media For Business By Women Entrepreneur: A Special Reference To Whatsapp Dr. Sunil Uttamrao Suryawanshi	27
6	A Study on Effectiveness of Motivational Strategies in Mathematics at Middle School Students Dr. K. Jayaraman , V. Devi and R. Rajesh	31
7	The Assessment of Socio-Economic Conditions in Selected Villages of The Hemavathi Watershed Dr. S. Bindumathi	37
8	An Empirical Note on Understanding Pedagogical Terminologies Dr. S. Ravivarman	49
9	Strangulated Women: Women in Between Family and Public Space in The South Indian State of Kerala Dr. Gayathri O.	57

Principal
Narayanrao ... Vidyalaya

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 5 | FEBRUARY - 2019

श्री चक्रधर स्वामींची सामाजिक समरसता

प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख , नारायणराव राणा महाविद्यालय , बडनेरा (रेल्वे) जि. अमरावती.

शतकात महाराष्ट्राच्या या पवित्र भूमीमध्ये ...च्या महानुभाव पंथाचे संस्थापक सर्वज्ञ श्री ... आहे. महानुभाव पंथ हा द्वैती मताचा भक्ती ... पंथाचे कार्य विशाल आहे. त्याकाळात ...व राजाची राजवट होती. यादवराजा हा ...पुरस्कर्ता होता. त्याचा श्री करणधिपती हेमाद्री ...चतुर्वर्गचिंतामणी नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्यात ...पर्यंत दोन हजार व्रत वैकल्ये करण्यास ... समाज हा अज्ञानात खितपत पडलेला होता. देवी देवतांचे स्तोम माजलेले होते. उपास ...चे मोठया प्रमाणावर केली जात होती. देवी—देवतांना नवससायास बोलले जात होते. नर ... होते. जातीयता होती. समाजात दिवसेंदिवस सामाजिक तसेच आर्थिक विषमतेची दरी ... होती. बहुजनांना धर्माचा अधिकार नव्हता. संस्कृत भाषा ही देववाणी होती. बहुजनवर्ग ...वंचित होता. दैन्य दु:ख दारिद्रय याने बहुजन वर्ग त्रस्त होता. स्त्रीला धर्माचा अधिकार ... मार्गातील धोंड मानले जात होते. स्त्रीचे चूल आणि मूल एवढेच मर्यादित क्षेत्र होते. ... प्रस्थ दिवसेंदिवस वाढले होते. या संदर्भात श्री चक्रधर स्वामी म्हणाले. हा अवघा जनु ... कवणी याचे थक फेडिता नाही.तु का थकलासि ऐसे कव्हणी म्हणते नाही. अशा ...स्त्रियांनी आधार दिला.

... हे कृतिशील समाजसुधारक होते. त्यांनी आपल्या कृतीतून जातीभेदाच्या अभेद्य भिंतीना ... कार्य केले. त्यांनी स्थापन केलेल्या पंथात सर्व जातीची लोकं होती. त्याकाळात ...ंच्या भेदाभेद दूर केला. चर्मकाराच्या हातचा विळा खाउन त्याला स्थिती प्राप्त करुन ... भेटी या लीळेवरुन दिसून येते. श्री चक्रधरांना माणसामाणसात भेद मान्य नव्हता. जाती ... पाळायच्या होत्या. ब्राम्हण आणि मातंग. हे दोन्ही ते सारखेच मानत. कर्मचांडाळापासी ... हे त्यांचे सूत्र होते. त्यांनी महारवाडयाहुनी धर्म काढायला सांगितला.

... सामाजिक विषमतेची मुळे समूळ उखडून टाकण्यासाठी त्यांनी सातत्याने आपल्या ... मांगाच्या हातचा लाडू ते ब्राम्हणांना प्रसाद म्हणून देतात. स्वामी एकदा जोगेश्वरीच्या ... त्यांना भेटण्यासाठी तीन मातंग आले होते. त्यापैकी एकाने स्वामींने दर्शन घेण्यासाठी ...ण्याचे ठरविले. ही गोष्ट आउसेनी स्वामींना सांगितली. स्वामींनी त्या मातंगाची परीक्षा ...नी आउसे करवी प्रसाद म्हणून लाडू दिले व घरी जाण्यास सांगितले आणि ती आत ... मातंग तिथेच स्वामींच्या भेटीसाठी उभा होता. आउसा त्याच्यावर रागावली परंतु तो ... प्राण गेला तरी चालेल परंतु मी माझ्या देवाला बघितल्याशिवाय येथून हलणार नाही ... श्रध्दा व भक्ती पाहून स्वामी गहिवरलेत व त्यांनी भेट घेण्यास मंदिराबाहेर आलेत

Principal
Narayanrao ... Mahavidyalaya
Badnera

त्याला पाहून तो मातंग खूप आनंदी झाला. त्याला कळत नव्हते की आपण स्वामींनी पूजा कशी करावी
त्याने स्वामींनी काही वेळा पूर्वी पाठविलेले प्रसादाचे लाडून स्वामींना अर्पण केले. स्वामींनी
लाडू स्विकारला व मंदिरात येउन आपल्या ब्राम्हण भक्त उद्देशून म्हणाले प्रसाद वाटिलेला
विकार विकल्प शून्यता होवाची की गा: तुम्ही अच्युत गोत्रीय की गा ? तुम्हा परस्परे
की: अशाप्रकारे सर्वज्ञ श्री चक्रधरांनी आपल्या कृतीतून सामाजिक समता निर्माण केली
समाजात ज्याकाळात अस्पृश्याची सावलीही वर्ज्य मानली जायची त्याकाळी नर्मकारला मिळ
ठेवून त्याच्या त्या अवस्थेत नगरातील ब्रम्हवृंदाना त्याची पूजा करायला लावण्याने अलौकिक कार्य त्यांनी
केले. तसेच दाकोबा सारख्या अंत्यजाला मंदिर प्रवेश घडवून स्वतःबरोबर आपुलिया पानी जेवायला
बसविले होते. ब्राम्हण शिष्याकरवी त्याला जेवण वाढले होते. त्याला पाय धुवायला पाणी देवविले होते
भोजनोत्तर दाकोबासारख्या अस्पृशाला एका ब्राम्हण शिष्याकरवी त्यांनी तांबूल देवविला होता. अशा
अलौकिक सामाजिक कार्यासाठीच ते सतत महाराष्ट्रभर फिरले.

श्री चक्रधर स्वामींना स्त्री–पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. ज्याकाळात स्त्रियांना कोणतेही ज्ञान ग्रहण
करण्याचा अधिकार नव्हता त्याकाळात स्वामींनी त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान दिले. सारंग पंडिताच्या
मनातील स्त्री द्वेष दूर करताना स्वामी त्याला म्हणतात (डोमेग्राम लीळा) तुझा तो जीव आणि स्त्रियांना
काय जीव नसे? काय स्त्रियांचा आणि पुरुषांचा परमेश्वर अलग आहे. दोघांनाही जीव आहे. जे प्रकार
परमात्म्याची निर्मिती आहे. मग तू हा भेदाभेद का पाळतोस. हा अधिकार तुला कुणी दिला? तू जर असे
करशील तर तुला पाप लागेल व तुझे ज्ञान केव्हास पूर्णत्वास जाणार नाही. तू आज खूप मोठे पाप केलेस
त्याची शिक्षा तुला झालीच पाहिजे. शास्त्र सांगते. सर्वांचा जीव सारखाच आहे. तर तू भेदाभेद का
पाळतोस व मनात आणतोस ? हे सर्व ऐकूण सारंग पंडित खूप खजिल झाला व स्वामींना म्हणाला.
माझ्याकडून महापाप झाले. आपण जो दंड मला द्याल तो मी भोगायला तयार आहे. मला माफ करा.
तुला पश्चाताप झाला हे चांगले आहे. पण तू अक्षम्य गुन्हा केला याचे प्रायश्चित म्हणून तू गंगेत
(नदीवरीत) जाउन उभा रहा. या प्रसंगातून स्वामी स्त्री–पुरुष समानता सर्वांना पटवून देतात.

यादव काळात निरर्थक कर्मकांडाचे प्रस्थ माजले होते.मोक्षाच्या प्राप्तीसाठी प्रत्येक समाजात सर्वत्र
अनेक देवांची उपासना आणि व्रत वैकल्य केली जात होती.या सर्व बाबी मोक्षमार्गीयांना उपयोगाच्या नाहीत
म्हणून त्या त्यागण्यांचा स्वामींचा आग्रह होता.बहिष्कृत समाजात तथाकथित शुद्रातीशुद्र शेंदरी–हेंदरी
देवतांची हिंसाप्रधान पूजा होत होती.दगडाला शेंदूर लावला की देवता तयार होत असे आणि कोंबड बकरं
कापले की त्या प्रसन्न होतात.अशी श्रध्दा खालच्या स्तरातील भोळ्या–भाबड्या जनांच्या मनात होती. भट
–ब्राम्हण आपली पोटे भरीत होता. ही अंधश्रध्दा नाहीसी व्हावी यासाठी आग्रह धरणारे श्री चक्रधर स्वामी
हे पहिले अंधश्रध्दा निर्मूलनकर्ते होय.

समाजाला सचेत करण्याचे कार्य श्री चक्रधरांनी केले.सनातन्य बावल्यामुळे सर्वसामान्य समाजाला
कोणी द्रष्टा किंवा मार्गदर्शक नव्हता. तेंव्हा श्री चक्रधरांनी भटकलेल्या समाजास मार्गदर्शन केले. तत्कालीन
समाजात खितपत पडलेल्या दलित–स्त्रीशुद्रादिकांना त्यांनी दिलासा व प्रेम दिले.सर्व वर्गातील स्त्रियांना
त्यांनी समतेची वागणूक दिली. सर्व समभावांचा व समतेचा दिव्य संदेश दिला.ईश्वर विषयीचे खरे ज्ञान
त्यांनी सर्वसामान्यांना करुन दिले.संसार तापाने पोळलेल्या जीवांना अव्दैताश्रित वेदोक्त देवतोपासनेच्या
कर्मकांडातून सोडवून परमेश्वराच्या अनन्य भक्तीचा मार्ग त्यांनी उपदेशीला.

श्री चक्रधरांनी शुध्द शाकाहाराचा पुरस्कार केला. सप्त व्यसनापासून दूर राहण्याची शिकवण दिली
मांस खाणे, दारु पिणे, जुगार खेळणे हिंसा करणे वेशागमण करणे, चोरी करणे आणि, खोटे बोलणे ही
सप्तव्यसने मनुष्याला पशुतुल्य बनवून, त्याचा विवेक नाहीसा करतात. सुजान, सुशील, चारित्रसंपन्न युवक
पुढे निर्माण व्हाव्यात समाजाचे आधारस्तंभ म्हणून त्यांनी पुढे यावे हिच स्वामींची इच्छा त्यांच्या
तत्वज्ञानातून दिसून येते. माणसाने सात्विक जीवन जगावे, मधुर भाषी असावे.प्रयत्नांची कास न सोडता
अखंड परमेश्वर स्मरण करावे, मुंगीचेही वैर चिंतू नये, मारीता–पूजीता समान मानावा असा मानवतेचा धर्म
सर्वज्ञ श्री चक्रधर या जननायकानी शिकविला. कसल्याही व्यसनांच्या आहारी न जाता परस्परामध्ये प्रेम
सलोख्याचे संबंध प्राणी मात्रांवर दया, प्रेम करण्याची शिकवण दिली. आहार, आचार, विचार यांच्यातील
सात्विकतेला महत्त्व दिले. सर्वसामान्यमाणसांपर्यंत धर्माचे तत्वज्ञान साध्या सोप्या मराठी भाषेत पोहोचावे

Principal
...vidyalaya

... असून, प्रगाढ पंडित केशीराजबास यांनी संस्कृत भाषेतून ग्रंथ लिहिण्याची इच्छा ... केली असता तुमचा अस्मात कस्मात ती नेणे गा. येणे माझा सामन्य परिवारु नागवेल. म्हणौनी ... संस्कृत सूत्रबध्द न करी तू की अशा शब्दात संस्कृत भाषा नाकारुन महानुभाव पंथाचे प्रथम आचार्य ... नागदेवाचार्य यांनी मराठी भाषेला श्रेष्ठत्वाचा मान दिला. मराठी सुवर्ण काळाची सुरुवात करणारा हा ... आहे.

निष्कर्ष

श्री चक्रधर स्वामी हे कृतीशील समाज सुधारक होते. तत्कालीन समाजातील चार्तुवर्ण व्यवस्था व तिच्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक विषमतेचा त्यांनी कडाडून विरोध केला.

स्त्रियांना धर्माचा अधिकार दिला.

मराठी भाषेला धर्मभाषेचा दर्जा दिला.

श्री चक्रधरांनी परमेश्वर भक्तीचे गमक सांगून चिरसुखाचा मार्ग समाजाला दाखविला.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) लीळाचरित्र: संशोधन समीक्षा—डॉ.स्मिता ठाकरे, ओंकार प्रकाशन,अमरावती
2) लीळाचरित्रातील समाजदर्शन—सुमन बेलवलकर, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई
3) लीळाचरित्र—संपा. प्रा. पुरुषोत्तम नागपूरे, ओंकार प्रकाशन अमरावती
4) सर्वज्ञ श्री चक्रधरांची शिकवण—आचार्य दीपक तायडे, निर्गुण ब्रम्ह प्रकाशन अमरावती
5) मानवतेचा महान मानदंड—प्रा.आवलगावकर रमेश वामन
6) ज्ञानेश्वरांनीसुध्दा वाळीत टाकलेला श्री चक्रधर—वैद्य प्रभाकर, किशोर प्रकाशन, अमरावती

Principal
Narayanrao ... Mahavidyalaya

...मराठी भाषेतूनच लिहिले जावे. शास्त्रचर्चा मराठीतून करावी हे स्वामींचे श्री चक्रधर स्वामी ...ण्यवहार बोलत असत. प्रगाढ पंडित केशीराजव्यास यांनी संस्कृत भाषेतून ग्रंथ लिहिण्याची इच्छा ... असता तुमचा अस्मात करमात ती नेणे गा. नेणे माझा मायत्र परिवार नागदेव. म्हणौनि ...स्कृत सूत्रबद्ध न करी तू की अशा शब्दात संस्कृत भाषा नाकारून महानुभाव पंथाचे प्रथम आचार्य ...आचार्य यांनी मराठी भाषेला श्रेष्ठत्वाचा मान दिला. मराठी सुवर्ण काळाची सुरुवात करणारा हा

...चक्रधर स्वामी हे कृतीशील समाज सुधारक होते. तत्कालीन समाजातील चातुर्वर्ण व्यवस्था व ...च्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक विषमतेला त्यांनी ...डाडून विरोध केला.

...याना धर्माचा अधिकार दिला.

...राठी भाषेला धर्मभाषेचा दर्जा दिला.

...श्री चक्रधरांनी परमेश्वर भक्तीचे ममक सांगून निरसुखाचा मार्ग समाजाला दाखविला

...ग्रंथ सूची
...चरित्र: संशोधन समीक्षा—डॉ.स्मिता ठाकरे, ओंकार प्रकाशन,अमरावती
...ग्रंथातील समाजदर्शन—सुमन बेलवलकर, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई
...चरित्र—संपा. प्रा. पुरुषोत्तम नागपूरे, ओंकार प्रकाशन अमरावती
...श्री चक्रधरांची शिकवण—आचार्य दीपक तायडे, निर्गुण ब्रम्ह प्रकाशन अमरावती
...यांचा महान मानदंड—प्रा.आवलगावकर रमेश वामन
...नुष्या वाळीत टाकलेला श्री चक्रधर—वैद्य प्रभाकर, किशोर प्रकाशन, अमरावती

Principal
Narayan... ...vidyalaya

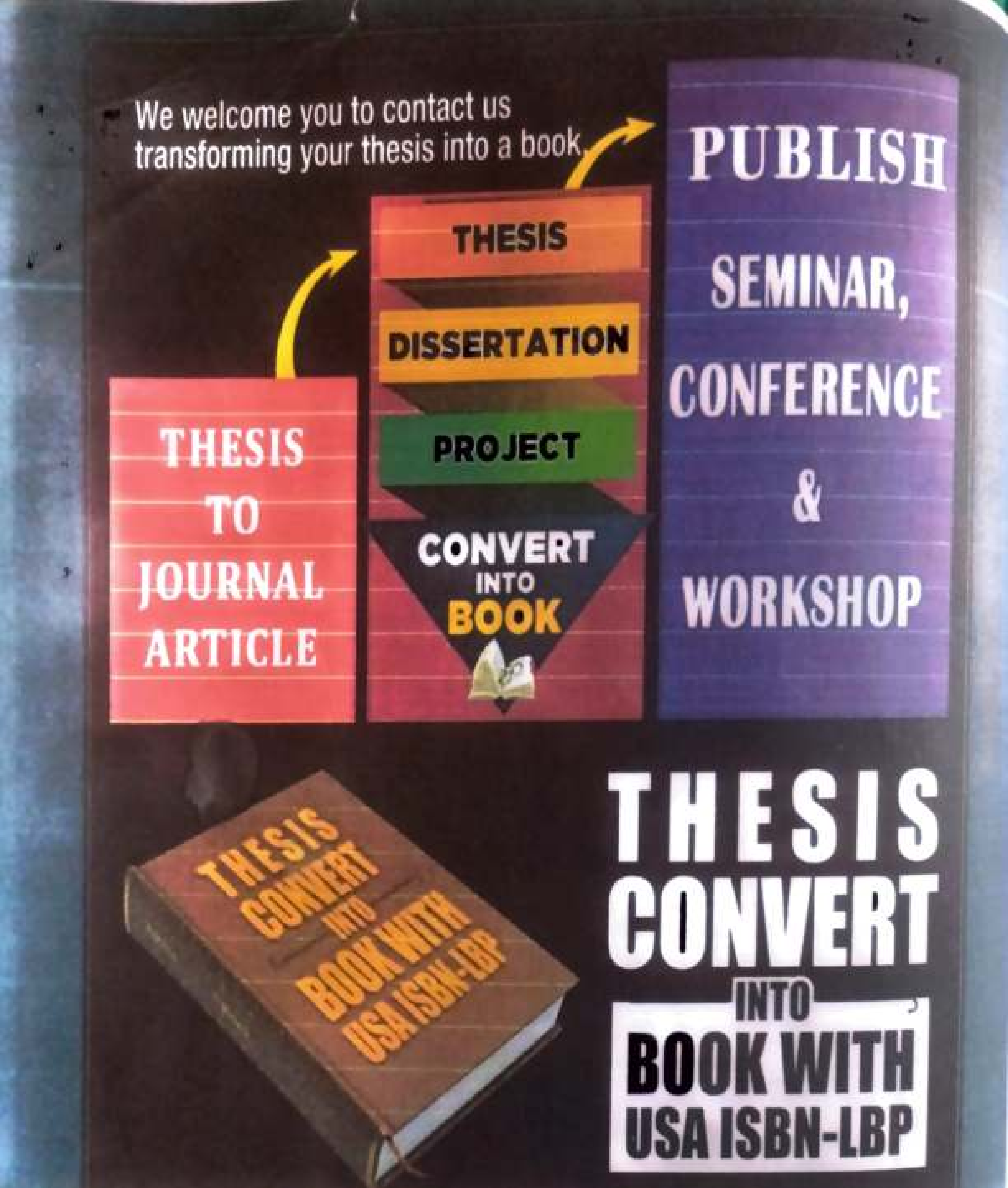

We welcome you to contact us
transforming your thesis into a book
PUBLISH
SEMINAR,
CONFERENCE
&
WORKSHOP
THESIS
DISSERTATION
PROJECT
CONVERT
INTO
BOOK
THESIS
TO
JOURNAL
ARTICLE
THESIS
CONVERT
INTO
BOOK WITH
USA ISBN-LBP
THESIS
CONVERT
INTO
BOOK WITH
USA ISBN-LBP

Certificate of Publication

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

ISSN 2249-894X
UGC Approved Journal No. 48514

Impact Factor : 5.7631(UIF)

Review of Research

This is to certify that our review board accepted research paper of Dr./Shri./Smt.: प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे . Topic:- श्री चक्रधर स्वामींची सामाजिक समरसता. College : मराठी विभाग प्रमुख . नारायणराव राणा महाविद्यालय , बडनेरा (रेल्वे) जि अमरावती The research paper is original & innovative.Your article is published in the month of Feb 2019.

Laxmi Book Publication
258/34, Raviwar Peth, Solapur-413005 Maharashtra India
Contact Detail: +91-0217-2372010 / 9595-359-435
E-mail: ayisrj2011@gmail.com
Website: www.lbp.world

Authorised Signature

Ashok Yakkaldevi
Editor-in-Chief

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 5 | FEBRUARY - 2019

श्री चक्रधर स्वामींची सामाजिक समरसता

प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख , नारायणराव राणा महाविद्यालय , बडनेरा (रेल्वे) जि. अमरावती.

[illegible]व्या शतकात महाराष्ट्राच्या या पवित्र भूमीमध्ये [illegible] आलेल्या महानुभाव पंथाचे संस्थापक सर्वज्ञ श्री [illegible] स्वामी आहे. महानुभाव पंथ हा द्वैती मताचा भक्ती [illegible] असून या पंथाचे कार्य विशाल आहे. त्याकाळात [illegible] यादव राजांची राजवट होती. यादवराजा हा [illegible] धर्माचा पुरस्कर्ता होता. त्याचा श्री करणाधिपती हेमाद्री [illegible] याने चतुर्वर्गचिंतामणी नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्यात [illegible] एका वर्षात दोन हजार व्रत वैकल्ये करण्यास [illegible] बहुजन समाज हा अज्ञानात खितपत पडलेला होता. देवी देवतांचे स्तोम माजलेले होते. उपास [illegible] व्रत वैकल्ये मोठ्या प्रमाणावर केली जात होती. देवी–देवतांना नवससायास बोलले जात होते. नर [illegible] दिले जात होते. जातीयता होती. समाजात दिवसेंदिवस सामाजिक तसेच आर्थिक विषमतेची दरी [illegible] वाढत होती. बहुजनांना धर्माचा अधिकार नव्हता. संस्कृत भाषा ही देववाणी होती. बहुजनवर्ग [illegible] त्यापासून वंचित होता. दैन्य दुःख दारिद्र्य याने बहुजन वर्ग त्रस्त होता. स्त्रीला धर्माचा अधिकार [illegible] स्त्रीला मोक्ष मार्गातील धोंड मानले जात होते. स्त्रीचे चूल आणि मूल एवढेच मर्यादित क्षेत्र होते. [illegible] सती प्रथाचे प्रस्थ दिवसेंदिवस वाढले होते. या संदर्भात श्री चक्रधर स्वामी म्हणाले. हा अवघा जनु [illegible] हेला असे कवणी याचे थक फेडिता नाही.तु का थकलासि ऐसे कव्हणी म्हणते नाही. अशा [illegible] श्री चक्रधरांनी आधार दिला.

श्री चक्रधर हे कृतिशील समाजसुधारक होते. त्यांनी आपल्या कृतीतून जातीभेदाच्या अभेद्य भिंतीना [illegible] देण्याचे महान कार्य केले. त्यांनी स्थापन केलेल्या पंथात सर्व जातींची लोक होती. त्याकाळात [illegible] स्पृश्यास्पृश्यतेच्या भेदाभेद दूर केला. चर्मकाराच्या हातचा विळा खाउन त्याला स्थिती प्राप्त करुन [illegible] हे चर्मकार भेटी या लीळेवरुन दिसून येते. श्री चक्रधरांना माणसामाणसात भेद मान्य नव्हता. जाती [illegible] भिंती त्यांना पाडायच्या होत्या. ब्राम्हण आणि मातंग. हे दोन्ही ते सारखेच मानत. कर्मकांडाळापासी [illegible] बाहाळ मांग हे त्यांचे सूत्र होते. त्यांनी महारवाड्याहूनी धर्म काढायला सांगितला.

समाजातील सामाजिक विषमतेची मुळे समूळ उखळून टाकण्यासाठी त्यांनी सातत्याने आपल्या [illegible] प्रयत्न केला. मांगाच्या हातचा लाडू ते ब्राम्हणांना प्रसाद म्हणून देतात. स्वामी एकदा जोगेश्वरीच्या [illegible] असताना त्यांना भेटण्यासाठी तीन मातंग आले होते. त्यापैकी एकाने स्वामींचे दर्शन घेण्यासाठी [illegible] उभे राहण्याचे ठरविले. ही गोष्ट आउसेनी स्वामींना सांगितली. स्वामींनी त्या मातंगाची परीक्षा [illegible] ठरविले. त्यांनी आउसे करवी प्रसाद म्हणून लाडू दिले व घरी जाण्यास सांगितले आणि ती आत [illegible] गेली. परंतु तो मातंग निश्चेच स्वामींच्या भेटीसाठी उभा होता. आउसा त्याच्यावर रागावली परंतु तो [illegible] आज माझा प्राण गेला तरी चालेल परंतु मी माझ्या देवाला बघितल्याशिवाय येथुन हलणार नाही. [illegible] ती अढळ श्रध्दा व भक्ती पाहून स्वामी गहिवरलेत व त्यांनी भेट घेण्यास मंदिराबाहेर आलेत

Principal
Narayanrao ... Vidyalaya

VOLUME 8 | ISSUE 5 | FEBRUARY 2019

स्वामींना पाहून तो मातंग खूप आनंदी झाला. त्याला कळत नव्हते की आपण स्वामींची पूजा कशी करावी म्हणून त्याने स्वामींनी काही वेळा पूर्वी पाठविलेल्या प्रसादाने लाडूच स्वामींना अर्पण केले. स्वामींनी त्याला विकार विकल्प शून्यता होवाची की गा. तुम्ही अस्पृश्य गोतीय की गा ? तुम्हा प्रसादे परमेश्वरी होवावी की. अशाप्रकारे सर्वज्ञ श्री चक्रधरांनी आपल्या कृतीतून सामाजिक समता निर्माण केली.

समाजात त्याकाळात अस्पृश्यांची सावलीही वर्ज्य मानली जायची त्याकाळी नर्मदाकाठच्या स्त्रियांनी त्यांच्या त्या अवस्थेत नगरातील ब्रम्हवृंदाना त्यांची पूजा करायला लावण्याचे अलौकिक कार्य त्यांनी केले. तसेच दाकोबा सारख्या अंत्यजाला मंदिर प्रवेश घडवून स्वतःबरोबर आणलेल्या पानी जेवायला बसविले होते. ब्राम्हण शिष्याकरवी त्याला जेवण वाढले होते. त्याला पाय धुवायला पाणी देवविले होते. व पातळीनंतर दाकोबासारख्या अस्पृश्याला एका ब्राम्हण शिष्याकरवी त्यांनी तांबूल देवविला होता. अशा अलौकिक सामाजिक कार्यासाठीच ते सतत महाराष्ट्रभर फिरले.

श्री चक्रधर स्वामींना स्त्री–पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. त्याकाळात स्त्रियांना कोणतेही ज्ञान ग्रहण करण्याचा अधिकार नव्हता त्याकाळात स्वामींनी त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान दिले. मारंग पंडिताच्या मनातील स्त्री द्वेष दूर करताना स्वामी त्याला म्हणतात (डोमेग्राम लीळा) तुझा तो जीव आणि स्त्रियांचा काय जीव नसे? काय स्त्रियांना आणि पुरुषांना परमेश्वर अलग आहे. दोघांनाही जीव आहे. जे एकाच परमात्म्याची निर्मिती आहे. मग तू हा भेदाभेद का पाळतोस. हा अधिकार तुला कुणी दिला? तू जर असे करशील तर तुला पाप लागेल व तुझे ज्ञान केव्हास पूर्णत्वास जाणार नाही. तू आज खूप मोठे पाप केलेस त्याची शिक्षा तुला झालीच पाहिजे. शास्त्र सांगते सर्वांचा जीव सारखाच आहे. तर तू भेदाभेद का पाळतोस व मनात आणतोस ? हे सर्व ऐकूण मारंग पंडित खूप खजिल झाला व स्वामींना म्हणाला, माझ्याकडून महापाप झाले. आपण जो दंड मला द्याल तो मी भोगायला तयार आहे. मला माफ करा. तुला पश्चाताप झाला हे चांगले आहे. पण तू अक्षम्य गुन्हा केला याचे प्रायश्चित म्हणून तू रांगेत (तोंडावरील) जाऊन उभा रहा. या प्रसंगातून स्वामी स्त्री–पुरुष समानता सर्वांना पटवून देतात.

यादव काळात निरर्थक कर्मकांडाचे प्रस्थ माजले होते मोक्षाच्या प्राप्तीसाठी प्रत्येक समाजात सर्वत्र अनेक देवांची उपासना आणि व्रत वैकल्य केली जात होती.या सर्व बाबी मोक्षमार्गीयांना उपयोगाच्या नाहीत म्हणून त्या त्यागण्यांचा स्वामींचा आग्रह होता.बहिष्कृत समाजात तथाकथित शूद्रातीशूद्र शेंदरी–हेंदरी देवतांची हिंसाप्रधान पुजा होत होती.दगडाला शेंदूर लावला की देवता तयार होत असे आणि कोंबड बकरं कापले की त्या प्रसन्न होतात.अशी श्रध्दा खालच्या स्तरातील भोळया–भाबडया जनांच्या मनात होती. भट–ब्राम्हण आपली पोटे भरीत होता. ही अंधश्रध्दा नाहीशी व्हावी यासाठी आग्रह धरणारे श्री चक्रधर स्वामी हे पहिले अंधश्रध्दा निर्मुलनकर्ते होय.

समाजाला सचेत करण्याचे कार्य श्री चक्रधरांनी केले.सनातन्य वाढल्यामुळे सर्वसामान्य समाजाला कोणी द्रष्टा किंवा मार्गदर्शक नव्हता. तेव्हा श्री चक्रधरांनी भटकलेल्या समाजास मार्गदर्शन केले. तत्कालीन समाजात खितपत पडलेल्या दलित–स्त्रीशूद्रादिकांना त्यांनी दिलासा व प्रेम दिले.सर्व वर्गातील स्त्रियांना त्यांनी समतेची वागणूक दिली. सर्व समभावाचा व समतेचा दिव्य संदेश दिला.ईश्वर विषयीचे खरे ज्ञान त्यांनी सर्वसामान्यांना करुन दिले.संसार तापाने पोळलेल्या जीवांना अद्वैताश्रित वेदोक्त देवतोपासनेच्या कर्मकांडातून सोडवून परमेश्वराच्या अनन्य भक्तीचा मार्ग त्यांनी उपदेशीला.

श्री चक्रधरांनी शुध्द शाकाहाराचा पुरस्कार केला. सप्त व्यसनापासून दूर राहण्याची शिकवण दिली. मांस खाणे, दारु पिणे, जुगार खेळणे हिंसा करणे वेशागमण करणे, चोरी करणे आणि, खोटे बोलणे ही सप्तव्यसने मनुष्याला पशुतुल्य बनवून, त्याचा विवेक नाहीसा करतात. सुजान, सुशील, चारित्रसंपन्न युवक युवती निर्माण व्हाव्यात समाजाचे आधारस्तंभ म्हणून त्यांनी पुढे यावे हित स्वामींची इच्छा त्यांच्या तत्त्वज्ञानातून दिसून येते. माणसाने सात्विक जीवन जगावे, मधुर भाषी असावे.प्रयत्नांची कास न सोडता अखंड परमेश्वर स्मरण करावे, मुंगीचेही वैर चिंतू नये, मारीता–पुजीता समान मानावा असा मानवतेचा धर्म सर्वज्ञ श्री चक्रधर या जननायकानी शिकविला. कसल्याही व्यसनांच्या आहारी न जाता परस्परांमध्ये प्रेम वाढल्याने संबंध प्राणी मात्रावर दया, प्रेम करण्याची शिकवण दिली. आहार, आचार, विचार यांच्यातील सात्त्विकतेला महत्त्व दिले. सर्वसामान्यमाणसांपर्यंत धर्माचे तत्त्वज्ञान साध्या सोप्या मराठी भाषेत पोहोचावे

Principal
...Vidyalaya
...

...ग्रंथ मराठी भाषेतूनच लिहिले जावे, शास्त्रचर्चा मराठीतून करावी हे सांगितले. श्री चक्रधर स्वामी ... अविचार बोलत असत. प्रसाद सहित केशीराजबास यांनी संस्कृत भाषेतून ग्रंथ लिहिण्याची इच्छा ... केली असता तुम्हा अस्मात करमात ती येणे ना. येणे माझा मानस परिवार नागदेव ... संस्कृत मुखबद्ध न करी तू की अशा शब्दात संस्कृत भाषा टाकाऊन महानुभाव पंथाचे प्रथम आचार्य ... नागदेवाचार्य यांनी मराठी भाषेला ज्येष्ठत्वाचा मान दिला. मराठी सुवर्ण काळाची सुरुवात करणारा हा ... आहे.

निष्कर्ष

1) श्री चक्रधर स्वामी हे क्रांतीशील समाज सुधारक होते. तत्कालीन समाजातील चातुर्वर्ण व्यवस्था व त्याच्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक विषमतेला त्यांनी कडाडून विरोध केला.
2) स्त्रियांना धर्माचा अधिकार दिला.
3) मराठी भाषेला धर्मभाषेचा दर्जा दिला.
4) श्री चक्रधरांनी परमेश्वर भक्तीचे गमक सांगून निरसुखाचा मार्ग समाजाला दाखविला.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) लीळाचरित्र: संशोधन समीक्षा–डॉ.स्मिता ठाकरे, ओंकार प्रकाशन,अमरावती
2) लीळाचरित्रातील समाजदर्शन–सुमन बेलवलकर, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई
3) लीळाचरित्र–संपा. प्रा. पुरुषोत्तम नागपुरे, ओंकार प्रकाशन अमरावती
4) सर्वज्ञ श्री चक्रधरांची शिकवण–आचार्य दीपक तायडे, निर्गुण ब्रह्म प्रकाशन अमरावती
5) मानवतेचा महान मानदंड–प्रा.आवलगावकर रमेश वामन
6) मातीसुद्धा वाळीत टाकलेला श्री चक्रधर–वैद्य प्रभाकर, किशोर प्रकाशन, अमरावती

Principal
... Mahavidyalaya

Certificate of Publication

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

ISSN 2249-894X
UGC Approved Journal No. 48514

Impact Factor : 5.2331(U

Review of Research

This is to certify that our review board accepted research paper of Dr./Shri./Smt.: प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे *Topic:-* लीळा चरित्रातील साहित्यिक [illegible]

College : मराठी विभाग प्रमुख , नारायणराव राणा महाविद्यालय , बडनेरा (रेल्वे) जि. अमरावती *The research paper is original & innovative. Your article is published in the month of* July *2018.*

Laxmi Book Publication
Laxmi Book Publication's
258/34, Raviwar Peth, Solapur-413005 Maharashtra India
Contact Detail: +91-0217-2372010 / 9595-359-435
E-mail: ayisrj2011@gmail.com
Website: www.lbp.world

Authorised Signature
Ashok Yakkaldevi
Editor-in-Chief

ISSN: 2249-894X
REVIEW OF RESEARCH
International Online Multidisciplinary Journal
UGC APPROVED
Journal No.: 48514
Volume - 7 | Issue - 10 | July - 2018
Impact Factor : 5.2331(UIF)

लीळा चरित्रातील साहित्यिक स्त्रिया

Principal
Narayan... ...idyalaya
प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे

प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख , नारायणराव राणा महाविद्यालय , बडनेरा (रेल्वे) जि. अमरावती

प्रस्तावना : श्री चक्रधरांनी बाराव्या शतकात महानुभाव पंथाची स्थापना केली. देवगिरीला यादव राजाची राजवट होती. यादवराजा हा वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता होता. सामाजात उच्चनिचतेचे प्रस्थ फार मोठया प्रमाणात वाढले होते..............

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

International Online Multidisciplinary Journal
REVIEW OF RESEARCH
ISSN NO: 2249-894X

OUR CHIEF EDITORS

Iran

Bucharest

Sri lanka

Ashok
...kaldevi

Bijan
Goodarzi

Ecaterina

Kamani
Perera

Associate Editors

Dr. T. Manichander

Sanjeev Kumar Mishra

Associated and Indexed, India

- ...Y
- SCHOLAR
- ENDNOTE
- ZOTERO
- DRJI

Principal
Naraya... ...lalaya

International Online Multidisciplinary Journal
Review of Research
Save Paper, Save World
2249-894X Impact Factor : 5.2331(UIF) Vol. 7, Issue 10, July 2018

Title And Name Of The Author (S)	Page No
Buddhist Ultimate Destination: The Knowledge Of Destruction Of Āsava (Āsavakkhayañāna) Ga Thay Na	1
BANKING SECTOR REFORMS IN INDIA S. G. Rodgi and Dr. Bhakti Mahindrakar (Tatuskar)	7
मौद्ध चरित्रातील साहित्यिक स्त्रिया डॉ. कल्पना मेहरे	15
DIGITAL LIBRARIES AND SEARCH ENGINES Dadpe	19
ACTIVITY COEFFICIENT OF UREA IN TERNARY SYSTEM K. Kushare	30
INDIGENOUS POLITICAL INSTITUTIONS IN TRANSITION: A STUDY WITH REFERENCE TO DECENTRALIZED GOVERNANCE AND ITS IMPLICATION FOR ARUNACHAL PRADESH Mibang	33
SELF HELP GROUPS FOR WOMEN EMPOWERMENT IN TAMILNADU Rajathilagam and Ms.T. Subasree	39

Principal
Narayan... Mahavidyalaya
L...a

IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)
REVIEW OF RESEARCH
UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514
ISSN: 2249-894X
VOLUME - 7 | ISSUE - 10 | JULY - 2018

लीळा चरित्रातील साहित्यिक स्त्रिया

प्रा. डॉ. कल्पना मेहरे
विभाग प्रमुख , नारायणराव राणा महाविद्यालय , बडनेरा (रेल्वे) जि. अमरावती.

...नी बाराव्या शतकात महानुभाव पंथाची स्थापना केली. ... राजांची राजवट होती. यादवराजा हा वैदिक धर्माचा ... समाजात उच्चनिचतेचे प्रस्थ फार मोठया प्रमाणात वाढले ... स्त्रीयांना शिक्षणाची कवाडे बंद होती. संस्कृत भाषेत ज्ञान ... यामुळे समाज व्रतवैकल्य, कर्मकांड तसेच अनेक क्षुद्र ... गुरफटलेला होता. स्त्री—शुद्रांना धर्माचा व ज्ञानार्जनाचा ... मुलांचे बालविवाह होत. स्त्रिया सती, केशवपन, वैधव्य, ... बळी पडल्या होत्या. यामुळे सर्व सामान्यांचे जीवन ... झाले होते. अशा स्थितीत श्री चक्रधरांनी महानुभव ... बहुजनांना हितकर असे विचार समाजात रूजवून सर्वसामान्य समाजास नवसंजीवनी

... पंथाने आपले तत्त्वज्ञान मराठी भाषेतून विशद केले. विद्वानांपासून सामान्यांपर्यंत ... पर्यंत सर्वसामान्यांना समजेल अशा भाषेतून लिहावे असा त्यांचा दंडक होता. स्त्री आणि ... कधीच भेदाभेद केला नाही.स्त्रियांना समान अधिकार देणारा हा महाराष्ट्रातील पहिलाच ... यामुळे अनेक स्त्रिया या पंथात समाविष्ट झाल्या यामध्ये प्रामुख्यान अनेक विधवा स्त्रिया ... अजोड असे कार्य करण्याची क्षमता असूनही समाजाने त्यांच्याकडे लक्ष दिले नाही. त्या ... पंथात मानाचे स्थान दिले. सन्मानाची वागणूक दिली.

... लेखन,वाचन इ. ज्ञानाच्या कक्षा स्त्रियांकरीता रूढीपरंपरेच्या कडिकुलूपात बंदिस्त ... महानुभावकालीन स्त्रियांनी लेखन केले. त्यांच्या माध्यमातून निर्माण झालेल्या वाङ्मयाने ... समृध्द झाले. एवढेच नव्हे तर, आद्य मराठी कवयित्रीचा मानही महानुभाव पंथाच्या ... पटकावला. महदाईसाप्रमाणेच इतर स्त्रियांनी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली. ... व जिज्ञासूवृत्तीची होती. श्रीचक्रधरांनी महदाईसेच्या प्रश्नाच्या निमित्ताने श्रीकृष्णाच्या ... प्रकाश टाकला आहे. ही श्रीचक्रधर व श्रीगुंडमराउळ यांच्या चरणी लीन होती. तेराव्या ... गोविंदप्रभूंच्या 'विवाह स्विकारु' हया लीळेच्या प्रसंगी गायिलेले 'धवळे ही आद्य काव्यरचना ... काव्य आहे.

... गोविंदप्रभूंना विवाह करण्याची प्रवृत्ती झाली. बाशिंग बांधून हळद लावल्यावर श्रीगोविंदप्रभू ... आवो मेली जाय: गाए गाय म्हणे. महदाईसा म्हणितले 'आवो कृष्ण रुक्मिणी गाय ... गाय म्हणे' आणि त्यानंतर महदाईसेस स्फूर्ती झाली.यातून मराठीतले पहिले काव्य ... ओव्यांचे धवळे महदंबेने गाईले. धवळयाच्या पूर्वार्धाची रचना श्रीगोविंदप्रभूंच्या हयातीत ...२—८८ च्या पूर्वी झाली. उत्तरार्ध नंतरचा आहे. धवळे म्हणजे लग्नप्रसंगी गावयाची वर... गीते आहेत. त्यांची भाषा साधी आहे. महदंबेने श्रीनागदेवाचार्यांकडून श्रीकृष्ण लीळा ऐकल्या ... गायील्या. धवळयाचा उत्तरार्ध पूर्वार्धानंतरचा वर्षानंतरचा आहे. धवळयांचा उत्तरार्ध

VOLUME - 7 | ISSUE - 10 | JULY - 20...

लिहिण्यासाठी लक्ष्मीद्रभट व म्हाइंभट यांचा हातभार लागला. श्रीगोविंदप्रभूपासून महदंबेस स्फूर्ती झाली ... ती उत्स्फूर्तपणे तुरीया रागात गाऊ लागली. चार दिवस श्रीगोविंदप्रभूंनी रुक्मीणी स्वयंवर आईकिले ... ही मोठी बुध्दिमान, अतिविरक्त आणि परमार्ग मर्म जाणणारी होती या कवयित्रीमुळेच महानुभाव वाङ्... ओवी वाङमयाला स्थान मिळाले. महदाईसेच्या नावावर धवळे, मातृकीरुक्मिणी स्वयंवर आणि गर्भ... ओव्या एवढी रचना आहे

नागांबा —

महानुभाव पंथाचे द्वितीय आचार्य बाईदेवबास त्यानंतरचे आचार्य कवीश्वरबास याने ... ...श्वाकर यांची नागांबा ही कन्या होती. तिने कवीश्वरांकडे दीक्षाविधी स्वीकारला आणि अखंड आचार... ...नुविध्यात राहिली. शिवाय भटोबासांकडून नागांबिकेला बोधही झाला होता. ही सकळ शास्त्र ... असल्यामुळे पंडिता स्त्री म्हणून तिचा उल्लेख केला जातो.

कवीश्वराच्या मृत्युनंतर नागांबा दुःखाने व्याकुळ झाली. त्यावेळी तिने ज्या ओव्या ... ...योग ओव्या म्हणून प्रसिध्द आहे. नागांबिकेच्या कडव्यांच्या या ओव्यातून तिची विरही अवस्था ... झाली आहे. गुरुनिष्ठा आहे. गुरुला आपण अंतरलो ही असहनीय जाणीव आहे.

...तर साहित्यिक स्त्रिया —

धनाइसा —

सतराव्या शतकात 'हंसाबा स्वयंवर' काव्य लिहिले गेलेले असून ते श्री चक्रधरांच्या हंसा... झालेल्या वरंगळ येथील विवाहासंबंधी आहे. महानुभाव पंथाच्या इतिहासात दोन धनाइसा आढळतात ... ...म्नायातील एक मयंकराजाची गुरुबहीण तर दुसरी सारंगधरांची शिष्या आहे. यापैकी एकीने ... ...लिहिले आहे. हे काव्य श्रीचक्रधरांच्या हंसाबिकेशी झालेल्या विवाहासंबंधी असून ओव्यांमध्ये ... श्री. लीळाचरित्रात नसलेला पण या कवयित्रीने आपल्या कल्पनेने सजविलेला भाग त्यात पुष्कळ ... ...ज्ञेय आहे. या काव्याची भाषाशैली समृध्द आहे.

महदइसेने गायीलेल्या ओव्या —

ओवी हा प्राचीन मराठी कवितेचा अविभाज्य घटक आहे. स्त्री रचित मौखिक ओव्या हे ... रूप होय. ओवी म्हणजे ओवणे. भावभावना ओवणे ओवी साधी, भोळी, सहज सुंदर ... ...लोभाषेतून रचलेली असते. त्यामुळे ती लवचिक अर्थवाही व जिवंत आहे. दळणकांडण करता... ...जेची गीते गातात. ओवी म्हणजे स्त्रीची सखी.

महदंबेने दळणकांडण करतांना आपल्या आराध्य दैवताविषयीचे भाव विविध प्रतिमातून ... आहे. महदंबेची ओवी ही वारकरी संतांच्या पूर्वीची आहे.

महदंबा शोकवर्णन

श्री चक्रधरांचा वियोग सहन न झाल्यामुळे श्री नागदेवाचार्य निघून गेले. कोणालाही ... ...गला नाही. महदाईसाने त्यांचा शोध घेतला. श्री गोविंदप्रभूंच्या सांगण्यावरुन महदंबेने नाग... ...जुकुळी घेउन रिध्दपूरी आणले. वास्तवात श्रीचक्रधरांच्या विरहाने ती पोरकी झाली होती. ... ...दुःखाचा कढ आवरुन धैर्य खचू न देता निणर्यक्षमता व चिकाटीच्या बळावर तिने नागदेवा... आणले.

'महदंबा शोकवर्णन' हे महदंबेच्या शोक विव्हळ अवस्थेचे मूर्तिमंत दर्शन आहे. ... ...क्ती यांचा मनोहर संगम या गीतात आढळते. सुटसुटीत, साधी, सरळ, ओघवती भाषाशैली ... वैशिष्ट्य आहे. करुणा व भक्तिरसाने ओथंबलेले हे काव्य आहे. एका ओघामिक कवी ... ...प्रतिभेच्या बळावर हे गीत रचले...

Nanyanand ... Vidyalaya

...ी रुक्मणी स्वयंवर' ही धवळ रचनेपेक्षा वेगळ्या प्रकारची रचना आहे. ...अक्षरबद्ध रचना आहे. यामध्ये बावन्न मातृका प्रत्येक ओवीचा प्रारंभ एक याप्रमाणे योजल्या ...त ११० ओव्यांचे आहे. १ ते ८२ ओव्यांमध्ये क ते क्ष पर्यंत अक्षरे आहेत. ३ ते १०१ ...असून ळ पर्यंत अक्षरे घेतलेली आहेत. त्यानंतर भ–ट–म–न–द–व–म–न–य असा ...

...देची काव्यरचना ही विविध प्रकारची आहे. महदंबेची गर्भकांड ओव्या तसेच आरत्या रचल्या

...ा गीतात आर्तता आहे. प्रभुशिवाय राहण्याची कल्पना असहनीय आहे. तिच्या मनातील ...र्त स्पंदने काव्याच्या रुपाने प्रतीत झाली आहे.

–

...उमाइसा हिने 'सहयाद्रीचा तोडा' ही रचना केली. ही नागदेवाचार्यांची नात असून ती मोठी ...विद्येत पारंगत होती. तोडा हा गद्य लेखन प्रकार असून यात लेखकाने मत विविध प्रमाणांच्या ...ेले असते. माहूर हे स्थान स्वाभिमानी देवतेचे असल्यामुळे साधकाला त्या देवतेपासून विघ्न ...ा असते.

...सह्याद्रीचा परिसर, ब्रम्हगीरीचे पठार,ब्रम्हगीरीचा उतरणीचा भाग हा श्रीदत्त चरणांकीत भाग ...आहे. ही विद्वान, वादविवादपटू, चर्चक होती.

...देवाचार्यांची ही धाकटी बहीण. एकदा उमाइसा हळूहळू गात होती. तेव्हा स्वामींनी विचारले ...ये गातात' तेव्हा स्वामींच्या सांगण्यावरुन तीने चौपदी गायिली. उमाइसेने गायिलेली हिन्दी ...तील प्रथम काव्य होय.
...शिवाय जीवन निरर्थक असल्याचे ती काव्यातून व्यक्त करते. श्री चक्रधरांनी देखिल हिन्दी ...रचना याप्रसंगी गायिली.

...ने अष्टपदीरुप गीतरचना केली आहे. परमेश्वर न मिळाल्याने एका विरहिणीची अवस्था ...भाव काव्यात व्यक्त केला आहे.

...स्वरुप, गुण इत्यादीवर हे काव्य रचले आहे. ५ कडव्याचे हे काव्य अतिशय सकस ... रुक्मिणी दासी मनात चिंतन करत आहे. असा आशय या काव्यात आहे.

...चेद आवडत नाही. यामुळे कवयित्री व्यथित होते. दगडाने माझ्या कुशीत जन्म घेतला ... वांझच राहिले याचे शल्य तिला आहे.

... नावावर ही गर्भकांड ओव्या आहेत.

Principal
Narayan... ...Mahavidyalaya

VOLUME - 7 | ISSUE - 10 | JULY - 2018

...ळाराणी विरहपद —

या काव्यामध्ये हरिपाळ देवांनी घराचा त्याग केल्यानंतरची कमळाऊसाची अवस्था व विर... ...लेल्या पश्चातापाचे वर्णन यात कवीने केलेले आहे.

नागांबिका स्तवन —

नागांबिकेला प्रेमदान मिळाले म्हणून अनेक कवींनी स्तवने गायिली.

...शांताबाईसाच्या योग्यतेविषयीच्या ओव्या —

राघव मुनीने हे काव्य रचले आहे. या काव्यात कवीने शांताबाईसीच्या पूर्व वृत्तांत व श्रीचक्रधर... ...ध्यामध्ये मिळालेल्या मानसिक शांतीचे वर्णन केले आहे.

...ईसेची कवित्व शक्ती —

... काव्याचा कर्ता खळो हा आहे.

स्त्रियांची गद्यपद्य रचना —

भाष्यग्रंथांना प्रारंभ लहानसहान प्रमेयांनी केला आहे. प्रमेय म्हणजे तत्त्व किंवा सिध्दांत एखादे ... ...सूत्रातून निवडून त्यावर केलेले गद्यभाष्य म्हणजे महानुभावांचा प्रमेयग्रंथ होय. नागाइसा ... ...प्रमेयाची रचना उपलब्ध नाही. नोंदमात्र आहे.

नागाइसा —

नागाइसा ही भास्कराची पुतणी हिच्या नावावर चार प्रमेय रचना आहे.

...ते आणि धुवे —

महानुभाव पंथात स्त्रियांनी रचलेली गीते काळाच्या ओघात नष्ट झाली किंवा पंथापुरती मर्या... ...असणार त्याचे संशोधन होऊन संग्रह प्रसिध्द होऊ शकले नाही.

निष्कर्ष —

यादवकाळात श्री गोविंदप्रभू एका विधवा स्त्री कडून विवाहगीत गाऊन घेतात. येथे त्यांचा ... ...दृष्टिकोन दिसतो. धवळे हे यादवकाळाचे रंगचित्र आहे. पद्यवाङ्मयाचा प्रारंभ महानुभाव कवयित्रींने ... ...ईसेने गायिलेली रचना ही हिन्दीतील प्रथम रचना आहे. अनेक स्त्रियांनी तत्त्वज्ञानावर आधारित ... ...रचना केल्या आहे. काही पुरुषांनी स्त्रियांची विद्वता व अधिकार जाणून स्त्रियांवर गीते लिहिलेली ... ...काळातच यांनी रचना रचल्या असून त्या सरस आहे. या रचनामध्ये कवीत्वशक्ती, प्रति... ...सहजता, प्रासादिकता,उत्कृष्टता ओतप्रोत भरलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) प्रा. सौ. डोळेकर सुहासिनी (संपा.): महदंबेचे धवळे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
२) मालशे रत्नाकर बापुराव : धर्मसंप्रदाय आणि मध्ययुगीन मराठी वाङ्मय, प्रतिमा प्रकाशन,सदाशिव पे...
३) तुळपुळे श.गो. : महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय,व्हीनस प्रकाशन,पुणे
४) पांगारकर ल.रा.: प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
५) डॉ. देशपांडे अ.ना. : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (भाग तिसरा), व्हीनस प्रकाशन, पुणे
६) प्रा. सौ.डोळेकर सुहासिनी: प्राचीन मराठी कवयित्रींचे वाङ्मयीन कार्य, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद
७) डॉ. धाये सुशीला : लीळाचरित्रातील स्त्री दर्शन, सुगम प्रकाशन, अमरावती
८) ...ळकर अनिल (संपा.) : महानुभावआद्य साहित्य ... दिलीपराज प्रकाशन, पुणे

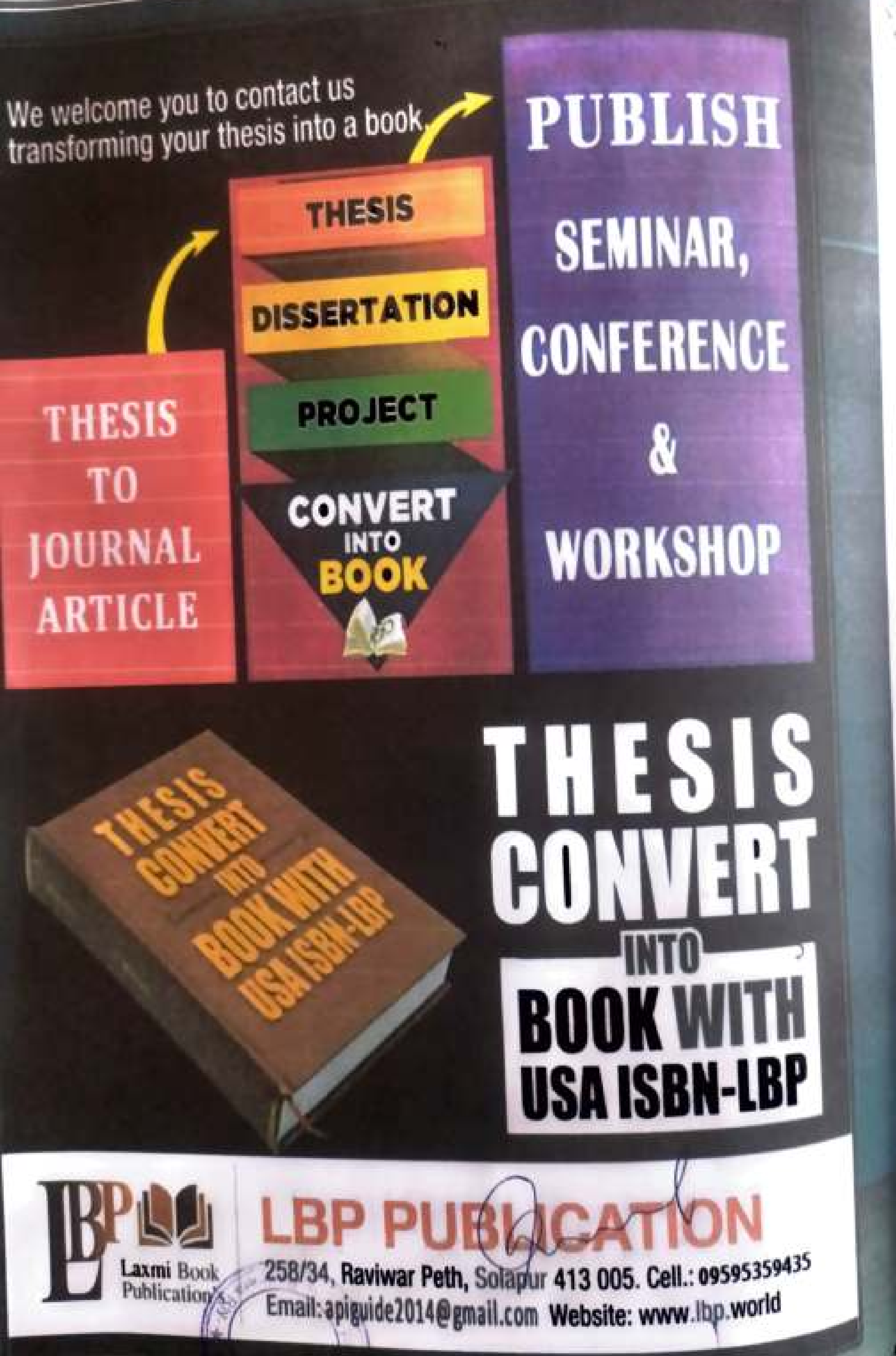
We welcome you to contact us
transforming your thesis into a book.
PUBLISH
SEMINAR,
CONFERENCE
&
WORKSHOP
THESIS
DISSERTATION
PROJECT
CONVERT
INTO
BOOK
THESIS
TO
JOURNAL
ARTICLE
THESIS
CONVERT
INTO
BOOK WITH
USA ISBN-LBP
THESIS
CONVERT
INTO
BOOK WITH
USA ISBN-LBP
LBP
Laxmi Book
Publication
LBP PUBLICATION
258/34, Raviwar Peth, Solapur 413 005. Cell.: 09595359435
Email: apiguide2014@gmail.com Website: www.lbp.world

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

CERTIFICATE

ISSN 2278-9308

Impact Factor 7.675 **(SJIF)**

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. .... प्रा.डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे ....

Of .... मराठी विभागप्रमुख नारायणराव राणा महाविद्यालय,बडनेरा (रेल्वे), जि. अमरावती. ....

has published a paper on .... स्त्रियांचे मुक्तीदाते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ....

Peer Reviewed International Research Journal* B.Aadhar *Issue no, 250. Published* on *Dated* 05, *Octember - 2020.

Dr. Santosh Bansod
Editor :
Head Dept.of History
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera (M.S.).

Principal
Narayanrao Rana Mahavidyalaya
Badnera

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

(SJIF)

ISSN-2278-9308

Aadhar

Peer-Reviewed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

October 2020

SPECIAL ISSUE-CCL(250)

Chief Editor
Virag S. Gawande
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Santosh Bansod
Head Dept.of History,
Narayanrao Rana
Mahavidyalaya Badnera (M.S.).

Impact Factor - 7.675

ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October - 2020

ISSUE No -CCL (250)

Dr. Babasaheb Ambedkar Thought

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Santosh Bansod
Editor :
Head Dept.of History
Narayanrao Rana Mahavidyalaya Badnera (M.S.).

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

'Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 250 (CCL)
ISSN : 2278-9308
October, 2020

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Dr Ambedkar's thoughts about Indian foreign policy with special reference to Goa Problem.	Dr. Santosh Bansod	1
2	Dr Babasaheb Ambedkar and Socialism	Dr. Vasant R. Dongare	4
3	स्त्रियांचे मुक्तीदाते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा.डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे	8
4	An Advocate of Human Society: Dr B. R. Ambedkar	Satish K. Khode.	11
5	Water conservation vision of dr. B.r. Ambedkar	Dr.Harshal R.Nimbhorkar	15
6	दलित पँथर आणि आंबेडकरवाद	प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे	19
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उच्चशिक्षणा विषयक विचार	प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे	24
8	महिला व मजदुरो के विकास मे डॉ. आंबेडकर की भूमिका	प्रा. डॉ. माधुरी म. पाटील.	27
9	भारतीय कृषी विकास के संदर्भ मे डॉ. बी. आर. अम्बेडकर के विचारोका ऐतिहासिक विश्लेषण	डॉ. प्रसन्न प्रकाश बगडे	30
10	वर्तमान परिप्रेक्षातून डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची विदर्भातील भाषणे (पातुर्डा ते अमरावती)	डॉ श्याम प्रकाश देवकर	34
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक चळवळीचा समाजमनावरील प्रभाव :— एक चिकित्सा.	डॉ किशोर मारोती वानखडे.	42
12	समाज क्रांतिकारकबाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान	जगन्नाथ सावंत	46
13	आंबेडकरी चळवळीतील रावबहादूर सीतारामपंत बोले यांचे योगदान	प्रा. प्रविन एम. राजुरवाडे	52
14	भारतीय स्त्री, पूर्वइतिहास, आजची स्थिती आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा.शितल बुधा सोनवणे	56
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व योगदान	प्रा. विनय वामनराव तायडे	63
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. नितिन उल्हासराव सराफ / गोपाल मधुकर राठोड	67
17	संविधानिक दृष्टिकोनातून महिला सक्षमीकरणामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका	प्रा. संतोष बन्सीलाल राठोड	72

18	Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar On An Education — Dr. Punam Vivek Rane	79
19	The feminist warrior dr. Babasaheb ambedkar — Ajay Hatesing Solanke	84
20	बहुजन समाजाच्या बदलाकरीता आंबेडकरांचे योगदान — कु. अंजली किशोर नांदेकर	89
21	डॉ. बाबासाहब अम्बेडकरजी का स्वतंत्र मजदूर पक्ष की स्थापना मे दृष्टिकोन — कु. पुर्णधरा यशवंत शिवणकर	92
22	सद्यस्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शेतीविषयक विचारांची उपयुक्तता-एक अध्ययन — कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	95
23	डॉ. बाबासाहेबांचे शैक्षणीक विचार व कार्य — कु. माधुरी शंकर खामनकर	101
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान — मोहन ओंकार बेलोकार	104
25	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती आणी शेतकरी विषयक धोरण — कु.वैशाली विजय ठाकरे	107

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process.
SJIF 2020 = 7.675

SJIF (A division of InnoSpace)

Principal

SJIFactor Project

Aadhar Publications For Details www.aadharsocial.com **Price:Rs.500/**
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
Emial: aadharpublication@gmail.com

17-18

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461
International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

Principal
Narayanrao [illegible] ...havidyalaya
D[illegible]

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 3.42

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

प्रा. मोरे

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVI, Vol. II
Year - 8 (Half Yearly)
(July 2017 To Dec. 2017)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur (M.S.)

Principal

RNI: MAHMUL02805/2010/33481
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 3.42
ISSN 0976-0377
[illegible], Vol. [illegible], July 2017 To Dec. 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Bio-Diversity of Fresh Water Algae of Limboti water Reservior of Nanded Dist. of M.S. India	R. P. Aradwad	1
2	Socio-Economic Development of Scheduled Castes in Maharashtra	Dr. Balaji G. Kamble	12
3	Phenyl Phosphonic Acid Catalyzed Syntghesis of Benzoxazoles Under Solvent-Free Conditions	Sanjeev M. Reddy	26
4	भारतीय नोटबंदीचे परिणाम	डॉ. सतिश गव्हाणे	33
5	भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवाक्षेत्राचे योगदान	डॉ. निलम छंगाणी	39
6	नाशिक जिल्ह्यातील फळ प्रक्रिया उद्योग व त्यांची भुमिका	अनिल प्रभाकर सावळे	43
7	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील आध्यात्मिक तत्वज्ञान	डॉ. चारुशिला रा. रुमाले	50
8	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन	डॉ. कल्पना त्र्य. मेहरे	56

Principal

RNI MAHMUL02005/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 3.42
ISSN 0976-0377
Issue : XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन

डॉ. कल्पना त्र्य. मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख,
नारायणराव राणा महाविद्यालय,
बडनेरा, जि. अमरावती

8 Research Paper - Marathi

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे एक द्रष्टे समाज सुधारक आणि कृतिशील संत होते. राष्ट्रसंतांनी ... आयुष्यभर सर्वसामान्य जनांच्या उत्थानासाठी वाणी व लेखनी अविश्रांत झिजवली. राष्ट्रसंतांनी विपुल ... निर्मिती केली. प्रबोधन आणि परिवर्तन हा त्यांच्या साहित्य निर्मिती मागचा हेतू होता. राष्ट्रसंतांचा ... हा बृहद्ग्रंथ म्हणजे ग्रामस्वराज्याचा मुलमंत्र होय. हा अद्‌भूत आणि अप्रतिम ग्रंथ आहे. आधुनिक ... साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ग्रामगीतेपेक्षा मोठा काव्यग्रंथ निर्माण ... नाही.

ग्रामगीतेत ग्रामीणांनी आपले दैनंदिन जीवन कसे जगावे याबाबतीत उपदेश केला आहे. गाव हा ... घटक व खेड्यातील माणूस हा मानवी समुहाचा लहानात लहान घटक या घटकात सुधारणा घडवून ... पूर्ण करता येईल हे राष्ट्रसंतांनी हेरले होते. ग्रामगीतेत ग्राम आरोग्य, ग्राम शुध्दी यासारखे अध्याय आहेत. ..., वैवाहिक जीवन, अंत्यसंस्कार, सणोत्सव, यात्रा मेळे याबाबत प्रबोधन केले आहे. 'महिलोन्नती' ... अध्यायातून त्यांनी महिलांच्या उन्नतीविषयी अनेक मार्ग सुचविले आहेत.

... विषयक दृष्टीकोन :—

राष्ट्रसंतांचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा विशाल व उदार आहे. त्यांनी विद्या व गुरू पेक्षा मातेला ... बहाल केले आहे. बालकांची आद्य गुरू ही माता असते. बालकावर योग्य संस्कार करण्याची ... जबाबदारी ही पार पाडत असते. मुलांना चारित्र्य संपन्न बनविण्याचे कार्य आई करत असते.

जिच्या हाती पाळण्याची दोरी
तीच जगाते उध्दारी।

Principal
Narayanrao ... Mahavidyalaya
Badnera

RNI MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 3.42
ISSN 0976-0377
Issue : XVI, Vol. II, July 2017 To Dec. 2017

ऐसी वर्णीली थोरी

शेकडो गुरूहूनि ।। अ.२० ओ ३.

भारतीय संस्कृतीने स्त्रिया मातश्देवो भव असा गौरव केलेला आहे. मात्र तिचा गौरव करतांना समाजाने तिला दुर्लक्षित केले स्वत:ला हुशार व विद्वान समजणाऱ्या पुरूषांनी स्त्रीयांना सदोदित मागेच रेटले. तरीही तिचे मोठेपण कमी झालेले नाही

स्त्रियांमध्ये फार मोठे सामर्थ्य आहे. हे सामर्थ्य आपण ओळखले पाहिजे तिच्या या सामर्थ्याचा उपयोग आपण समाजोन्नतीसाठी करू शकलो पाहिजे पण आजच्या समाजात मुलीचे लग्न होताच तिला लगेच घरकामात गुंतविले जाते. फुकटची नोकरांनी म्हणून तिच्याकडे बघितले जाते.

काही लग्न होता गुंतविती घरी

नसे बोलण्याची ही उजागरी

चूल आणि मूल हिच चाकरी।

सांगती तिज।। अ. २० ओ. ६२

उत्तर वैदिक कालखंडापासून स्त्रियांच्या अवनतीस सुरूवात झाली आहे. कमी वयात जरठ मुलांच्यासोबत मुलींचे विवाह होत. त्यात त्यांना वैधव्य आल्यानंतर कुरूप केले जात असे. यापूर्वी त्यांना पतीसोबत इच्छा नसतांनाही पतीसोबत चितेवर स्वाहा व्हावे लागत असे.

काही स्त्रिया विधवा होती। केश काढून विद्रूप करिती।

त्याने कैसी साधे संन्यासवश्ती मला नसे ठावे हे।। अ.२० ओ. ६९

आपुला झाकोनि दुबळेपण करावी दुसऱ्याची विटंबना।

हा तो आपला दुष्टपणा अमानुष जैसा। अ.२० ओ. ७०

स्त्रियांचे सामर्थ राष्ट्रसंतांनी ओळखले होते स्त्रिया हया पुरूषपेक्षा गुणात्मक दृष्टया सरस आहे असा विचार मांडतांना

अरे ती तुझ्याहुनि उत्तम वागते.

समाजाची उत्तम भाषण देते।

तुलाही शहाणपण शिकवू जाणते

मग ती मागे कशाने ।।

असा पुरूषांना सवाल करतात पुरूषाला जर उत्तम सहचारिणी मिळाली तर त्याचा संसार स्वर्गाप्रमाणे होतो संसारातील समस्यांचे निमूर्लन तिच करत असते. राष्ट्रसंतांनी स्त्रियांच्या ठिकाणचे हे चातुर्य ओळखले होते.

मानवी स्वभावाचे अनुमान। प्रसंग पोहोनि अवधान।

पुढील काळाचे अनुसंधान । स्त्रियांचे ठायी ।। अ.२० ओ. ३२

...समाजाने मात्र सदैव तिच्यावर अन्याय केलेला आहे. तिचे सर्वच अधिकार नाकारून तिचे कार्य क्षेत्र ...त केले आहे. तिला भोगवस्तू बनविले

कोणी भोग वस्तु समजोनि भली।
सजवोनि ठेविली नुसती बाहुली।
त्याने घरोघरी शिरला कली
अबला बनली मायभूमी अ.२०, ओ. ४५

स्वत:च्या स्वार्थासाठी पुरूषांनी स्त्रियांना गुलाम बनविले स्त्रियांच्या प्रगतीच्या वाटा बंद केल्या असे ...री असेल तरी स्त्रियांचे सामर्थ्य राष्ट्रसंतांनी ओळखले होते. राष्ट्रसंत स्त्रियांचे हितचिंतक आहे

काय स्त्रियांनी युध्द नाही केले
पति, पुत्रा नाही प्रोत्साहन दिले।
काय स्त्रियांनी प्राण नाही
अर्पिले ब्रिद्यसाठी।। अ.२० ओ.५१

अतिशय सुंदर शब्दात स्त्रियांची महती वर्णितात. तिच्या कार्याचा गुणगौरव करतात. तिचे वैशिष्ट्य ...ताना लिहितात.

स्त्रियासारखी मोहिनी नाही।
स्त्रियेसारखी वैरागिणी नाही।
स्त्रियेसारखी मुलायम नाही।
आणि कठोर रणचंडिका। अ.२० ओ.५३

पुरूषांनी स्वत:च्या शुद्र स्वार्थासाठी स्त्रीला दासी बनविले. चूल आणि मूल एवढेच तिचे क्षेत्र ...ले. स्त्रीने घरी दडून राहायचे पुरूषांनी मात्र छाती काढून वाटेल ते दुष्ट कृत्य करायचे ही परिस्थिती ...लायला हवी यासाठी राष्ट्रसंत लिहितात

अरे। तुझ्याहुन ती उत्तम वागते
समाजी उत्तम भाषण देते।
तुलाही शहाणपण शिकवू जाणतो
मग ती मागे कशानी? अ.२० ओ.६५

पुरूषांनी स्त्रियांना समान हक्क द्यावे विधवेची विटंबना थांबवावी. तिच्या आंतरिक गुणांचा विकास ...ल असे शिक्षण द्यावे पुरूषांप्रमाणे महिलांच्या सुध्दा संघटना असाव्या असे राष्ट्रसंताना वाटते. या संघटनेच्या माध्यमातून त्या आपल्या सांसारिक तसेच सामाजिक समस्यांचे निवारण करतील. पुरूष जेव्हा वाईट मार्गाला ...तील तेव्हा हया संघटनेच्या माध्यमातून त्या त्यांना वठणीवर आणतील.

जैसी मुलांची संघटित सेना

[illegible] प्रभावी संघटना।
[illegible] दुःखाच्या धावना
[illegible] ।। अ.२० ओ१०२

[illegible] संघटना फार महत्वाची आहे. या संघटनेच्या मार्फत [illegible] शारदोत्सव सहभोजनादि उपक्रम चालू ठेवावे [illegible] ग्रंथालयांची स्थापना करावी. [illegible] कार्यात अडसर ठरणाऱ्या प्रथांना झुगारून द्यावे.

[illegible] उन्नतीकरिता।
[illegible] सर्व व्यथा।
[illegible] शास्त्र आता?
[illegible] ।। अ. २० ओ १०८

[illegible] त्यांना आत्मसन्मान प्राप्त करून देतात. स्त्री–पुरुष [illegible] हा अतिशय प्रागतिक व पुरोगामी आहे. ग्रामगीतेतील [illegible] आहे.

निष्कर्ष

१) [illegible] सूचविलेले आहेत.
२) [illegible] त्यांच्या विकासातच राष्ट्राचा खरा विकास घडून येईल [illegible]
३) [illegible] योग्यतेनुसार प्रतिष्ठा लाभावी हा राष्ट्रसंतांचा आशावाद आहे.
४) [illegible] दृष्टिकोन जितका आधुनिक तितकाच आदर्श पूजकही आहे.

संदर्भ सूची :-

१) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज संपा. सावरकर सुदामजी ग्रामगीता महाराष्ट्र पाठयपुस्तक मंडळ, पुणे २००३
२) राष्ट्रसंत [illegible] – शेंदरे नमिता, ओम प्रकाशन, नागपूर १९९५
३) राष्ट्रसंत आणि ग्रामगीता सावरकर डॉ. सुभाष, मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती १९९७
४) ग्रामगीता [illegible] २– सावरकर डॉ. सुभाष, जनसाहित्य परिषद, अमरावती

Principal
[illegible] vidyalaya

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

Published, Printed, Owned by Sow. Mahananda B. Kamble & Edited by Dr. Balaji Kamble & Printed at Jyotichandra Offset Printing & Binding & Published by Jyotichandra Publication, 'Gyandev -Parvati' R-9/139/6 Near Vishal School, LIC Colony, Pragati Nagar, Latur. Dist.Latur-413531 (M.S.) India

Editor In Chief : Dr. Balaji Kamble, Mob. 9423346913